

OSMANLI DÖNEMİ BOSNALI BAZI MÜFESSİRLER ÜZERİNE-I (1463-1878)

Ekrem GÜLŞEN*

Özet

Osmanlı Devleti, Selçuklulardan çok zengin bir kültür mirası devralmış ve bunu daha da ileriye taşımak için gayret sarf etmiştir. Fethedilen yerlere ilk önce cami, yanında medrese ve etrafında pek çok müştemilat vakfiye olarak tesis edilerek, yeni alınan yerlerde topluma ve devlete gerekli din, ilim ve eğitim hizmetlileriyle, devlet kademesinde lüzumlu olan adli ve idari personel yetiştirilmiştir. Fethedilen ve sözü edilen hizmetlerin gerçekleştiği memleketlerden biri de Bosna-Hersek'tir. 1463'de fetihle başlayan faaliyetler, idarenin 1878'de Osmanlılardan Avusturya-Macaristan'a geçmesine dek dört asır boyunca sürdürülmüştür. Bu makalede, gerek Bosna ve gerekse İstanbul Osmanlı medreselerinde eğitim görüp tefsir alanında çalışma yapan Boşnak kökenli beş müfessirin hayatları, Kur'an ve Kur'an ilimlerine dair bazı eserleri incelenmektedir. Bu müfessirler: Sûdî Efendi Bosnevî, Ali Dede Mostârî (Türbe Şeyhi), Abdullah Bosnevî (Şârihu'l-Fusûs), Muhammed Emin Bazarlî ve Hilmi Baba (Taşlıcavî) Bosnevî'dir. Bosnalı müfessirler, dönemin geleneksel ilim anlayışı olan sûre ve âyet tefsiri yazma geleneğini devam ettirmişler, tam tefsir olarak yeni bir şey ortaya koyamamışlardır.

Anahtar kelimeler: Bosna, Bosnalı müfessirler, Osmanlı, Âlimler.

Abstract

The Ottoman Empire has inherited a very rich cultural heritage from the Seljuk's and they carried them even further. After the conquest of any place, Ottomans firstly build mosques and next to them madrassas and around them many other outbuildings, where in these places state and society were in need of religion, science and educational administrative and legal staff. One of the countries conquered and these services are carried out is Bosnia-Herzegovina. Those activities began after the conquest in 1463 and continued for four centuries until the Ottoman Empire left the administration in 1878 to Austria-Hungary. In this article, life of five Bosnian commentators educated in Ottoman madrasa in Bosnia and also in Istanbul along with some of their Qur'an related works are examined. These commentators are Sudi Efendi al-Bosnawi, Ali Dede Mostari (Mousoleum of Sheikh), Abdullah al-Bosnawi (Expounder of Fusus al-Hikam), Muhammed Emin Bazarli and Hilmi Baba (Taşlıcavi) al-Bosnawi. Bosnian commentators have not produced an unused commentary of the all Quran, but they continued traditional education of the time period that surah and verses commentary.

Keywords: Bosnia, Bosnian Commentators, Ottoman, Scholars.

Giriş

Bosna-Hersek coğrafi olarak Balkan yarımadasının güneybatısında yer almaktadır. İdarî yönden VII. asırdan XII. asra kadar Sırp-Hırvat yönetiminde, XII. asrın başlarından itibaren de bir müddet Macarlar ve Bizans hâkimiyetinde kalmıştır.¹

Bosna tarihi 1137'den 1878 Avusturya-Macaristan idaresine kalıncaya kadar, Ban hâkimiyeti (1137-1251), Banların gerileme devri (1251-1314), Kotraman devri (1314-1377), Bona Krallığı (1377-1463), Macaristan ve Osmanlılar arasında taksimi (1463-1528) ve Osmanlı idâresi (1528-1878) olmak üzere altı döneme ayrılabilir.²

Bizi ilgilendiren zaman dilimi ise Osmanlı idaresi dönemidir. Çalışmanın başında Bosnalıların İslâm'la tanışmasının önünü açan şu bilgiyi de kaydetmek yerinde olacaktır: Bosna Ban hükümdarlarından Kulin (1180-1203), Bizans hâkimiyeti döneminde; 1199'da Papalığın resmi düşüncesine muhalif fikirler yaymaya başlamış ve bu fikirler daha sonra Bosna Kilisesinin resmi mezhebi ve İslâm'a yakın olan Bogomil mezhebini ortaya çıkarmıştır.³ Adını IX. asırda yaşayan Makedonyalı Papaz Bogomil'den; öğretilerini ise sekizinci asırda yaşamış Maniheist kökenli Paulican'lardan⁴ alan bu mezhebin tâbiileri haç ibadet sembolü olarak görmüyor,⁵ çocukların vaftiz edilmesini kabul etmiyor, şarap içmeyi de reddediyorlardı.⁶

Bosna-Hersek'in İslâm'la tanışması XV. asırda Osmanlılarla başladığı genel kanaat olarak kabul edilmekle birlikte,⁷ yörenin İslâm'la tanışması Bosna-Hersek bölgesiyle sınırlı kalmamış Güney Slovenler'den (Yujni Slaveni) bazı azınlıkların Hristiyanlığın o bölgeye gelmesinden önceye dayandığı zikredilmektedir.⁸ Diğer Slavların aksine Bosnalıların İslâm'ı isteyerek kabul etmeleri, Bosna'da İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılmasına ve kökleşmesine sebep olmuştur.⁹ Bosna-Hersek halkı İslâm'ı kabul ettikten sonra Müslümanlar hâkim unsuru teşkil ediyor, askeri ve mülki makamlara getiriliyorlardı. 1544 tarihinden 1611 yılına kadar Bosnalılardan dokuz kişi Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık makamına getirilmiştir. Şüphesiz bunların başında Gâzî Hüsrev Bey (1520-1542) gelmektedir. Hüsrev Bey, Bosnalı Müslümanlar için bir kısmı bugün de hala hizmet veren pek çok ilmî, insânî vakıf, emlak ve kütüphane tesis etmiştir.¹⁰

Osmanlılar da fetih sonrası İslâm'ın öğretilmesi için medreseler ve kütüphaneler açmışlar, bu yapının devamı için vakfiyeler oluşturmuşlardır. Bunun doğal sonucu olarak bu topraklarda genellikle İslâmî ilimlere, özellikle de tefsir ilmine dâir bazı çalışmalar yapılmıştır. Şimdi bunların ayrıntısına geçelim:

* Yrd. Doç. Dr. SAÜ., İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. egulsen@sakarya.edu.tr

¹ Besim Darkot, "Bosna", *İA, MEBY*, İstanbul 1979, II, 729; İsmail Bardhi, *1918-1988 Yılları Arasında Bosna-Hersek ve Kosova'da Tefsir Sahasında Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE., Ankara 1992, s. 10.

² Darkot, "Bosna", II, 730; Bardhi, *1918-1988 Yılları Arasında Bosna-Hersek*, s. 10.

³ M. Tayyip Okıç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları", (trc. Salih Akdemir, Recep Duran), *İslâmî Araştırmalar*, VI/4, Ankara 1993, s. 235.

⁴ Mehmet Çoğ, "İslâm Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme", *FÜİFD.*, 13/2, 2008, s. 73-87.

⁵ Altan Çetin, Galip Çağ, "Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillğin Etkisi", *Tarih Okulu Dergisi* 2011, sayı IX, s. 23.

⁶ Alexander Solovjev, "Jesu li Bogomil Poštovali Krst", *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, Sarajevo 1984, III, 101.

⁷ Kemal Başçı, *Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek Müslümanlarıyla İlişkileri (Ayrıntıdan 1914'e)*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE., Ankara 1998, s. 6.

⁸ Bardhi, *1918-1988 Yılları Arasında Bosna-Hersek*, s. 7-8.

⁹ Altan Çetin ve diğeri, "Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçiş", s. 19-35.

¹⁰ Darkot, "Bosna", II. 725-729.

1. Osmanlı Dönemi Bosnalı Müfessirler

Tespit edebildiğimiz Bosnalı tefsir âlimlerinin sayısı beştir.¹¹ Bu âlimlerin eserlerinden yirmi altı adedi sûre ve âyet tefsiri ile Kur'ân ve ilimlerine dâirdir. Bunların detaylarıyla alakalı olarak şunları söyleyebiliriz:

1.1. Sûdî Efendi el-Bosnevî (ö.1000/1591-92)

1.1.1. Hayatı

Asıl adı Ahmed'dir. Bosna-Hersek'in Karadağ sınırındaki Cajniçe kasabasının Sûdî köyünde doğmuştur. Memleketinde başladığı tahsilini ikmal için çeşitli memleketlere ve şehirlere seyahat etmiş, bu cümleden olarak Saraybosna, İstanbul,¹² Erzurum, Diyarbakir, Şam, Bağdat, Kûfe ve Necef'te eğitimine devam etmiş, pek çok ilim erbabıyla görüşmüş ve sohbetlerine katılmıştır.¹³ Bu arada Mekke'ye gidip hac görevini yaparak İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da Atmeydanındaki İbrahim Paşa Sarayı'nda bulunan *Ğilmân-ı Hâssa*'da hocalık yapmıştır.¹⁴ Ölüm yılı hakkında 1000/1591-92, 1005/1596 ve 1007/1099 olmak üzere değişik tarihler verilmektedir. Mezarı İstanbul Aksaray Yusuf Paşa Camii haziresindedir. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Sûdî Efendi Türkçe ve Arapça'nın yanında Fars dili konusunda da döneminin başarılı âlimlerindedir.¹⁵ Eserleri şunlardır:

1.1.2. Tefsirle İlgili Eseri

1. *Tefsiru Kavlihi Teâlâ "Ya eyyühe'l-müzzemmil kumi'l-leyle illâ kalilen"*

Bu zata ait kütüphane araştırmalarımız neticesinde biz bir ayet tefsiri tespit edebildik. Bu çalışma, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye bölümü nr. 185'de bulunmaktadır ve şu özellikleri taşımaktadır: Risâle 222x127, 150x69 mm. ebadında ve talik yazı ile kaleme alınmıştır. Sayfalar 17 satır olup, ilk sayfa yaldızla süslenmiştir. Sayfa kenarları yaldız cetveli olan ve rahat okunabilen talik yazı orta bir uçla yazılmış, bazı kelimeler ve âyetlerin üzerinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Geniş bırakılan sayfa kenarlarında bazı açıklamalar bulunan risâlenin hattı rahat okunmaktadır. Çalışmanın tamamı iki varaktır.

Eserin başı:

الحمد لله وكفى وسلام على عباده الذين اصطفى قال الله تعالى تلطفاً لحبيبه صلى الله عليه وسلم وتكرماً وترحماً، يا أيها المزمّل قم متوجّهاً إلى الصلاة إن كان النزول حين بدأ الوحي أو داوم عليها إن كان بعد الوحي وعلى الثاني تعريض.....

Eserin sonu:

علم أن سيكون منكم مرضى وآخرون يضربون في الأرض، وإن كان ذلك في تخفيف التهجّد فالمراد بالتخيير بين قيام نصف الليل وإن قص عنه والزائد عليه أجزاء ساعات الليل لا أعداد الليل، سعدى جلبي.

Sûdî Efendi, ferağ kaydı olmayan bu risâlesinde Müzzemmil sûresi 1-4. âyetlerin yorumunu yapmaktadır. Besmele, hamdele ve salveleden sonra âyetin tefsirine geçmiştir. Risâlede, ilk âyetlerde geçen " يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ، قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا، نَصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا، أَوْ " "Ey örtüsüne bürünen, geceleyn kalk (namaz kıl); yalnız gecenin birazında (uyu). Gecenin yarısında (kalk) yahut bundan biraz eksilt veya bunu artır." ifadelerindeki

¹¹ Bosnalı müfessirlerden hâşiyesi olanlar, bir başka çalışmada ele alınacaktır.

¹² Hancı, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 101.

¹³ Muhammed Aruçi, "Sûdî Bosnevî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 466.

¹⁴ Hancı, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 101.

¹⁵ Aruçi, "Sûdî Bosnevî", XXXVII, 466.

murâd-i ilâhînin ne olduğu açıklamaya çalışmıştır. Allah (cc.) Peygamberine ikram ve rahmetiyle “يَا أَيُّهَا الْمَرْمَلُ قُمْ”-*Ey örtüsüne bürünen geceleyin kalk (namaz kıl.*” emri, vahyin bidayetinde ise namaza, sonrasında ise namaza davamı ifade ettiğini belirten müellif, âyetteki murâd-i ilâhîyi filolojik tahlille şöyle açıklamaktadır: “الَّيْلُ” lafzındaki “lâm” istiğrak içindir. Aksi halde meçhulün meçhulden (bilinmeyenin bilinmeyenden) istisnası gerekir. “إِلَّا قَلِيلًا، نِصْفَهُ أَوْ انْقِصَ مِنْهُ قَلِيلًا، أَوْ زِدْ عَلَيْهِ” kavli, “الَّيْلُ” lafzından istisnadır. “نِصْفَهُ” kelimesi ise “قَلِيلًا” kelimesinden bedeldir. “نِصْفَهُ” kelimesindeki gâip “hû” zamiri, ya “الَّيْلُ” sözcüğüne veya “قَلِيلًا” kelimesine râcidir. İlkine göre Hz. Peygamber’e (sav.) lütfedilen gece kıyâmı üç seçenekten birisidir: Tam olarak gecenin yarısı, üçte ikisinden biraz fazlası veya üçte biridir, bu da yarısının azıdır. Zamirin “قَلِيلًا”e râci olması durumunda, mana “قُمْ الْيَلَّ إِلَّا قَلِيلًا نِصْفَ الْقَلِيلِ -Birazı hariç, geceleyin kalk!. Birazın yarısı.” olmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber’e (sav.) sunulan gece kalkma seçeneği; gecenin yarısından daha azıdır.¹⁶

Müellif bu risâlede Beyzâvî, Keşşâf ve Hasen, İbn Sîrin, İbn Temcit’e müracaat ederken, nahvî ve belâğî tahlillerde de bulunmuştur.¹⁷

Kur’ân naslarını bu kabil yöntemlerle sadece lafzî yönünü anlamaya çalışmak, nasların anlaşılmasını zorlaştıracak ve gölgeleyecektir.

1.1.3. Diğer Sahalara Âit Eserleri

1. Şerh-i Dîvân-ı Hâfız
2. Şerh-i Gülistân
3. Şerh-i Bostân
4. Şerh-i Lugat-ı Şâhidî
5. Risâle-i Südü Efendi
6. Şerh-i Kâfiye
7. Şerh-i Şâfiye
8. Tercüme-i takrîrât alâ hutbeti Ferîdü’l-dîn
9. Hâşiye alâ şerhi Hidâyeti’l-hikme
10. ed-Dav’ tercümesi
11. Şerh-i Mesnevi; Risâle-i müşkilât-ı ve ıstîlâhât-ı Mesnevi
12. Hüsn’ü Dil

1.2. Ali Dede, Alâeddîn Ali b. Mustafa ez-Zigetvârî el-Mostârî el-Bosnevî (Türbe Şeyhi) (ö.1007/1598)

1.2.1. Hayatı

Diğer müfessirimiz Mostar doğumlu Ali Dede, ilk eğitimini ülkesinde yapmıştır. Ardından İstanbul’da yüksek eğitiminin ardından, Bosna’lı Bâli Efendi’nin halifesi Nüreddinzâde’ye intisap ederek halifelerinden olmuştur.¹⁸ İrşad vazifesi için gittiği ülkelerin âlimleriyle sohbetler yapan Ali Dede, birkaç kez hac görevi için Hicaz’da bulunmuştur.¹⁹ 1593 yılında III. Murad tarafından Makam-ı İbrâhim’i yenilemek göreviyle gönderildiği Mekke’de *Temkînü’l-makâm fî Mescidi’l-harâm* adlı eserini kaleme almıştır.²⁰ Kanuni Sultan Süleyman’ın 1556’da Zigetvar Kalesi fethi sırasında

¹⁶ Südü Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye, nr. 185, vr. 1a-b; Konu ile alakalı daha geniş bilgi için bkz. Semîn Ahmed b. Yusuf el-Halebî, *ed-Dürri’l-masûn fî ulûmi’l-kitâbi’l-meknûn*, (tah. Ahmed M. el-Harrât), Dâru’l-kalem, (3. Baskı), Şam 2011, X, 510-516.

¹⁷ Südü Bosnevî, Hamidiye, nr. 185, vr. 1a-2b.

¹⁸ M. Serhan Tayşi, “Ali Dede Bosnevî”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 386.

¹⁹ Hancı, *el-Cevherü’l-esnâ*, s. 138.

²⁰ Tayşi, “Ali Dede Bosnevî”, II, 386; Hancı, *el-Cevherü’l-esnâ*, s. 138.

vefatı üzerine, türbesinde şeyh olarak bulunan Ali Dede, kabrin yanı başındaki Halvetî Tekkesi'nin şeyhliğinde bulunduğu, "Türbe Şeyhi" lakabının da buradan geldiği ifade edilmiştir. Satırcı Muhmed Paşa'nın cihat görevi ve mücâhitlere vaaz için 1598'de Varat (Veradin) Seferi davetine de katılan Ali Dede, dönüş yolunda ikinci namazını kılarken secdede vefat etmiş ve Zigatvar'a defnedilmiştir.²¹ Eserlerinden bazıları şunlardır:

1.2.2. Tefsirle İlgili Eserleri

1. Tefsîru Şeyh Ali Dede

Ali Dede'nin tefsire dâir çalışması hakkında biyografisini veren hiçbir kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Araştırmamız neticesinde, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi 2958/04'da *Tefsîru Şeyh Ali Dede* isminde bir çalışmasını tespit ettik. Tefsirin ismi ve yazarı eserin girişindeki boş sayfada *تفسير شيخ علي دده* ibaresiyle belirtilmesine rağmen, içeriğinde Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* isimli eserinin istinsah edilmiş kopyası olduğu görülmektedir. Ali Dede'nin bu isimde bir tefsirinin olduğunu başka kaynaklarda da rastlayamadık. Bu kütüphane kayıtlarına bir zühul eseri kaydedilmiş olmalıdır. Kimin tarafından ve ne zaman istinsah edildiği belli olmayan çalışma Mâide 94. ayette son bulmaktadır.²²

2. Havâtimül-hikem ve hallü'r-rumûz ve keşfü'l-künûz (Esiletü'l-hikem)

Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik pek çok soru bulunan bahsedeceğimiz diğer eseri *Esiletü'l-hikem*'e gelince: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 352'de kayıtlıdır. Bunun dışında Kastamonu, Çorum, Kayseri ve İstanbul'un muhtelif kütüphanelerinde yazma ve matbu muhtelif nüshaları bulunan eser, 217x123, 140x73 mm. ebadında, sayfalar 17 satır olup, ilk sayfa süslüdür. Boş olan ilk sayfada Hacı Beşir Ağa'ya kayıtlı yazı ve vakıf mührü bulunan eserin sayfaları yıldız cetvellidir. Güzel olan ve rahat okunabilen nesih yazı, orta bir uçla yazılmıştır. Bazı kelimeler, sorular, cevap kelimesi ve bazı önemli yerler kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Orta genişlikte olan kenarlarda, çok az açıklamalar bulunmaktadır.

Eserin başı: الحمد لله أكل حمد وأتمه بلسان الحمد أولاً وآخراً، وأفضل الصلاة وأعم التسليم على خير خلقه وخاتم رسله باطنا وظاهراً... حوامل أعلام أحكام شرعه ومطالع أنوار أقطار رشده نجوم الهدى فقد اقتدى من بهم اقتدى أما بعد: فهذه فهرست الكتاب وبرناجه.....

Eserin sonu: نسأل الله باسمه الأعظم، وأسماؤه الحسنی، ووجهه الكريم وسلطانه القديم، أن يمن علينا وعلى إخواننا من ذكر معرفة دنیا،.....

واحشرنا تحت لواء حبيبه محمد صلى الله تعالى عليه وسلم آمين، اللهم آمين.

Ferağ kaydı bulunmayan çalışma 321 varaktır ve iki kısma ayrılmaktadır. 1a varakla başlayan ve 22a varakta son bulan ilk kısımda yazar, kısa girişin ardından on iki yıldız yörüngesi, on iki hicri ay veya on iki burç tabir ettiği, her kısımda otuz olmak üzere toplam, 360 hikmetli -ekserisi Kur'an'la ilgilidir- soruların bir tür fihristini yapmıştır. 23a varakta başlayıp 302b varakta son bulan ikinci kısımda ise ilk kısımda zikrettiği hikmetli soruların cevaplarını müstefid bir şekilde açıklamıştır.

Bu sorulardan bazıları şöyledir: Berâe/Tevbe sûresinin evvelinde besmele bulunmamasının hikmeti nedir?. Kur'an'ın "ba" harfiyle başlamasının sebebi nedir?. Fâtîha sûresinin *Fâtihatü'l-Kitâb* ve *Ümmü'l-Kur'an* diye isimlendirilmesinin hikmeti nedir?. İhlas sûresinin Kur'an'ın üçte birine denk olmasının hikmeti nedir?. Tefsir ve

²¹ Peçevî, *Tarih*, II, 219-220; Hancış, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 138; Osmanlı Müellifler, I, 115; Kahlâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VII, 243.

²² Yazma için bkz. Ali Dede Bosnevî, *Tefsîru Şeyh Ali Dede*, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 2958/04.

te'vil ne demektir?. Fâtiha'nın hamd ile Bakara'nın hece harfleriyle başlamasının hikmeti nedir?. Kur'ân'ın muhkem ve müteşâbih olarak ayrılmasının hikmeti nedir?. Tevrat neden tek seferde indirildi?. Yüce Allah (cc.) kendisinin cennette görülmesini "ziyâde" lafzıyla zikretmesinin hikmeti nedir? vb. gibi pek çok soruya cevap aramaktadır.

Örnek vermek gerekirse 44. hikmette müellif, Tevrat'ın neden cümleten, tek seferde indirildiğinin hikmetini şu şekilde açıklamaktadır: İtkân sahibinin bazı muhakkiklerden naklettiğine göre Tevrat, okuma-yazma bilen Musâ'ya (as.) indirilmiştir. Kur'ân-ı Kerim ise okuma yazma bilmeyen Hz. Peygamber'e indirilmiştir.²³

Çalışmada bilhassa İbn Arabî'nin *Fütühat*, Suyûtî'nin *İtkân*, Sanhaci'nin *Kenzü'l-esrâr* ve Nisâbü'rî'nin *Münâsebât*'ından yararlanılmıştır. Bunun yanında sahabe ve tabiin sözleri, hadis mecmuaları ve diğer tefsir kaynaklarından da istifade edilmiştir. Müellif kıyamet alametlerini içeren yedi evreyi/hal zikrederek çalışmasını sonlandırmıştır.²⁴

1.2.3. Diğer Sahalara Âit Eserleri

1. *Muhâdarâtü'l-evâil ve müsâmerâtü'l-evâhir*
2. *Temkînü'l-makâm fi'l-Mescidi'l-Harâm*
3. *Terbîu'l-merâtib ve'l-usûl*
4. *Risâle fi beyâni ricâli'l-gayb*
5. *Tercüme-i kasîde-i rûhânîyye*
6. *Mevâkifu'l-âhire ve'l-letâifü'l-fâhira*
7. *Envâru'l-meşârik*
8. *Usûlü's-subâiyyât*
9. *el-Risâletü'l-intisâriyye*
10. *Risâle fi teşrihi's-sûfiyye*
11. *Sübâiyyât fi'l-fürûğ*
12. *el-İntisâr li kudreti'l-ahyâr*
13. *Tercüme-i esmâi'l-hüsnâ*
14. *Hayâtü'l-kulûb*
15. *Ferâidü'l-leâli*
16. *Fevâidü'l-fikhiyye*
17. *Fedâilü'l-cihâd*²⁵

1.3. Abdullah b. Muhammed el-Bosnevî el-Bayrâmî (Şârihu'l-Fusûs) (ö.1054/1644)

1.3.1. Hayatı

Bir diğer Bosnalı müfessir Abdullah Abdî b. Muhammed'dir. *Fusûsu'l-hikem*'i şerh ettiğinden dolayı İslâm dünyasında *Şârihu'l-Fusûs* lâkabı ile tanınmakta ve Bosnalılar tarafından Gâibî olarak bilinmektedir.²⁶

1584 yılında Bosna'da doğmuştur.²⁷ Doğduğu yere nispetle Bosnevî, ikinci dönem Melâmîler'i olarak bilinen Bayrâmî Melâmîleri'nin önde gelen temsilcilerinden olmasıyla da Bayrâmî nisbesiyle anılmaktadır. Mezar taşında Rûmî kaydı mevcuttur.²⁸

²³ Ali Dede, *Esiletü'l-hikem*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa, nr. 352, vr. 58.

²⁴ Ali Dede, *Esiletü'l-hikem*, vr. 23a-302b.

²⁵ Kahlîle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VII, 243.

²⁶ Muhammed el-Hancış, *el-Cevherü'l-esnâ fi terâcimi u'lemâi ve şua'râi Busna* (tah. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), 1. Baskı, Heceer li't-tubâ' ve'n-neşr, Kahire 1992, s. 124-125.

Eğitimine doğum yeri olan Bosna'da başlayıp, İstanbul'da devam etmiştir. İstanbul'a ne zaman geldiği ve nasıl bir eğitim aldığı bilinmemektedir. İstanbul sonrası dönemin ilim ve kültür merkezlerinden olan Bursa'ya gelerek orada Hasan Kabâdûz'a (ö.1010/1602) intisap edip²⁹ seyrü sülûkünü tamamlamıştır.³⁰ Şeyh Abdülmecid Halvetî'den de istifade etmiştir.³¹ 1636'da Mısır'a, oradan hac için Mekke'ye gitmiş, ziyaret ettiği yerlerdeki âlimlerle ilmi ve tasavvufi sohbetler yapmış, büyük devlet adamları yanında itibar görmüştür.³² Hac dönüşü Şam'da bir müddet kalarak, manevi şeyhi Muhyiddîn İbn Arabî'nin yanında inzivaya çekilmiştir. Arkasından Konya'ya gelerek, vefâtına kadar da burada yaşamıştır.³³

Abdullah Bosnevî, ilmî ve tasavvufî konulara vukûfiyeti sayesinde bir taraftan tasavvufî düşüncenin; özellikle de Bayrâmî Melâmîliği'nin Hicaz bölgesinde tanınip yayılmasına öncülük etmiştir.³⁴

Öğrencileri arasında, muhaddis Garsüddîn el-Halîlî, mutasavvîf Muhammed Mirzâ ed-Dimeşkî es-Sûfî, Muhammed Mekkî el-Medenî ve Muhammed b. Ebî Bekir el-Kaû'd bulunmaktadır. 1644'de Konya'da vefat etmiş ve Sadreddîn Konevî'nin yanına defnedilmiştir. Mezar taşında "Hâzâ kabrû garîbillâh fî arzîhi ve ismühü Abdullah." yazılıdır. *Hulâsatü'l-eser* yazarı Muhibbî onu anlatırken şöyle demektedir: Abdullah Rûmî, Rum diyarı âlimlerinin övgüye değer büyüklerinden, âlim, âmil, aklî ve naklî ilimlerde mütebahhirdir.³⁵

1.3.2. Eserleri

Hancış, *el-Cevherü'l-esnâ* isimli kitabında, Abdullâh Bosnevî'ye âit 61 çalışma kaydetmiştir.³⁶ Bunların ekserisi fazla hacimli olmayan, çoğunluğu tasavvuf ve tefsirle alakalı risâlelerdir. Bu eserlerin ayrıntılarına dair şunlar söylenebilir:

1.3.2.1. Tefsir ve Kur'an'a Dâir Eserleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Abdullâh Bosnevî'ye âit, tefsire dâir yirmi dolayında çalışma bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

Bosnevî, Kur'an-ı Kerim'deki muhtelif sûrelerden seçtiği âyetleri tefsir etmektedir. Tefsirle ilgili bu risâlelerde, çoğunlukla işâri tefsir metodu hâkimdir. Müellifin neden yalnız bu âyetleri seçtiği bilinmemekle birlikte, İbn Arabî'nin *Fütühât*'ından nakiller yapması ve *Fusûs*'u şerh etmesinin bu âyetlerin seçiminde etkili olduğu söylenebilir. Bu tefsir risâlelerinin çoğu, müellif nüshası olarak, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129 numaradaki bir mecmuada bulunmaktadır. Bosnevî'ye ait tefsir koleksiyonunu şu şekilde sıralamamız mümkündür.

1. Besmele'nin Fatîha ile okunuşu
2. Fatîha, 1/5. âyet
3. Mâide, 5/6. âyet
4. A'râf, 7/31. âyet
5. Hûd, 11/6. âyet

²⁷ Hancış, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 124; Süleyman Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 236.

²⁸ Mustafa Kara, "Abdullah Bosnevî", *DİA*, İstanbul 1989, I, 87.

²⁹ Abdülbâki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1931, s. 79.

³⁰ Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, s. 236.

³¹ Kara, "Abdullah Bosnevî", I, 87.

³² Hancış, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 124.

³³ Kara, "Abdullah Bosnevî", I, 87.

³⁴ Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 79; Kara, "Abdullah Bosnevî", I, 87.

³⁵ Hancış, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 124.

³⁶ Hancış, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 130.

6. Hûd, 11/7. âyet
7. Hûd, 11/7. âyet
8. Hûd, 11/96. âyet
9. Yusuf, 12/24-25. âyetler
10. Yusuf, 12/110. âyet
11. Hicr, 15/99. âyet
12. Kehf, 18/86. âyet
13. Meryem, 19/1-16. âyetler
14. Taha, 20/12. âyet
15. Zuhruf, 43/33. âyet
16. Haşr, 59/22-24. âyetler
17. Kalem, 68/1. âyet
18. Abese, 80/17-23. âyetler
19. Adiyat, 100. sûrenin tamamı
20. Asr, 103. sûrenin tamamı

Şimdi bu âyetlerin yorumuna dair Bosnevî'nin açıklamalarından örnekler verebiliriz.

1. *Risâletü Refi'l-hicâb fi ittisâli'l-besmeleti bi Fâtihati'l-Kitâb*

Risâlenin, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/5'da bir nüshası mevcuttur. Çalışma mecmuanın 5. sırasında 48b ve 49b varakları arasındadır. Eser içten 298x184, dıştan 225x98 mm. ebadında ve sayfa kenarları cetvelsizdir. 23 satır ve normal genişlikte olan sayfaların 49b bendinde bazı açıklamalar bulunmaktadır. Müellif hattı olan eserde talik yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır. Çalışmanın *أما بعد* kelimesi ile cümle sonlarındaki noktalarda ve hadislerin üzerinin çiziminde kırmızı mürekkep kullanılmıştır ve hattı rahat okunabilmektedir.

Eserin başı: الحمد لله رب العالمين، والصلاة على سيدنا محمد خاتم النبيين أما بعد، فقد روى طلحة عن مالك عن مكحول عن أبي بكر الصديق رضي الله عنهم.....قال بالله العظيم لقد حدثني محمد المصطفى صلى الله عليه وسلم وقال وبالله العظيم لقد حدثني جبريل.....

Eserin sonu: فإذا حمدت الله فاحمده بهذا الجمع والحضور، حتى يتصل نور الشهود الذي في البسملة بنور الشهود الذي في الفاتحة فتكون لك الفاتحة نورا على نور، وبالله التوفيق.

Ferağ kaydı: حرر في بلدة أزنكيد من بلاد الروم في منزل عمر أغا في آخر العشر الأول من شهر رمضان سنة ست وثلاثين وألف.

Arapça kaleme alınan esrin muhtevasında müellif, Besmeleyi Fatiha ile birlikte okuyanın günahlarının bağışlanacağı, lisanının cehennem ateşinde yanmayacağını söylemektedir. Çalışmada besmele ve zikirle ilgili bazı hadislere de yer verilmektedir. Hz. Peygamber'den (sav.) nakledildiği gibi zikrin, münferit veya cemaat halinde olabileceği de belirtilmektedir. Hak Teâlâ'nın zâkir ile beraber olduğunu ifade eden bazı hadislerle de zenginleştirilen tasavvuf eksenli risâle, bir şeyle beraber olanın onun şahidi olduğu ifadesiyle son bulmaktadır.³⁷

2. *Kitâbu tecelli'n-nûri'l-mübîn fi mir'âti "İyyâke na'büdü ve İyyâke neste'in"*

Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2396/17'de, Cârullah Efendi 2129/6'da, Şehid Ali Paşa 2788/1 ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt Bölümü 7919'da birer nüshası mevcuttur. Bizim araştıracağımız Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah

³⁷ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/5, vr. 48b-49b.

Efendi 2129/6'da bulunan nüsha mecmuanın 6. sırasında, 50b-53b varaklar arasındadır. Çalışma, gerek mecmua ve gerekse iç tasvip itibarıyla bir önceki risâlenin fiziki özelliklerine sahiptir.

الحمد لله المحمود بالحمد المختص مقام الجمع وينبوع الفيض والجود الذي جعل....الذي جعل: Eserin başı:
الصلاة مواصلة بينه وبين عبده خصوصا في حالة السجود.....أما بعد، فهذه الرسالة سميت بتجلي النور المبين في
مرآة إياك نعيد وإياك نستعين.....

Eserin sonu: فإذا عبدت الله فاعبده بهذه الجمعية والحضور، والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم، والحمد لله
رب العالمين، وصلى

الله على سيدنا محمد وآله أجمعين.

وقع الفراغ من تحرير هذه الرسالة يوم السبت في أواخر شهر صفر سنة ثمان وعشرين وألف. Ferağ kaydı:

Müellif bu risâlesinde, besmele, hamdele ve salveleden sonra insanın dünyada ibadet için yaratıldığı hususunu "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" âyeti çerçevesinde yorumlamaktadır. Yüce Yararı'nın sonsuz kudret ve azametinin şükre layık olduğunu, dolayısıyla kulun yalnız O'ndan yardım dileyeceği ve kendisine verilen nimetin şükürünü eksiksiz ifa etmek durumunda olduğunu açıklamaktadır. İbn Arabî'nin *Fütühât*'ından yararlanılan bu risâle, vaaz ve nasihat üslubunda yapılmış bir çalışmadır.³⁸

3. *Risâle lübbi'n-nevâh fi hakîkati'l-kıyâm ila's-salâh*

Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/19'de bir nüshası bulunmaktadır. Çalışma, mecmuanın 19. sırasında ve 105ab varaklar arasındadır. Tamamı 32 satır olan ve kenarında bir açıklama bulunmayan risâle iç ve dış ölçü itibarıyla bir önce vasfedilen eserin özelliklerine sahiptir.

الحمد لله الودود، والصلاة على سيدنا محمد الخامد والمحمود، قال الله تعالى، يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى
الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ، الآية القيام إلى الصلاة أعم من القيام إليها عند استماع الأذان من البيت أو الدكان أو غير
ذلك.....والسعي إليها في المسجد ومن القيام إليها.....

Sonu: متى أمكن العمل بالحقيقة سقط المجاز، لأنه خلف عن الحقيقة، والخلف لا يعارض الأصل وأيضاً الحقيقة لا تسقط عن المسمى بخلاف المجاز.

Ferağ kaydı olmayan tek varak halindeki risâlede Bosnevî, Mâide sûresinin 6. âyetinde yer alan "إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ" ifadesindeki "kıyâm" kelimesini açıklamaktadır. Risâlede müellif, âyetteki "إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ" ifadesinin evde, dükkânda veya diğer yerlerde ezan duyulduğunda kalkmaktan ve yine mescitte müezzinin kameti ile namaza yönelmekten daha geniş anlam ifade ettiğine yer vermektedir. Müellife göre bunun abdest almak için yapılan kıyam olduğunu, bununla kişinin ibadete başlamış olacağını, onun için müezzin namaz için kâmetinde namaza başlanılmadığı halde, namazdaymış gibi "قَامَتِ الصَّلَاةُ" namaza kalkıldı" ifadesini kullandığını söylemektedir. Bazıları buradaki kıyamın, kişinin abdestli olarak iftitah tekberiyle namaza başlaması olduğunu söylese de bunun, hakikatten mecaza kayma olduğunu, hakikatin yanında mecazın düşeceğini belirterek risâle son bulmaktadır.³⁹

³⁸ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/6, vr. 50b-53b.

³⁹ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/19, vr. 105ab.

Daha önceki risâleler gibi bu da yeme-içme adabıyla alakalı nasihat türü bir çalışmadır.

4. *Kitâbü lübbi'l-lüb fi beyâni'l-ekl ve's-şürb*

Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/15'de bir nüshası bulunan eser, mecmuanın 15. sırasında 81b-85a varaklar arasındadır. 23 satır olan ve normal genişlikteki sayfa kenarlarında açıklama bulunmamaktadır. Eserin, fiziki ve yazım özellikleri bir önceki risâlelerle aynı karaktere sahiptir.

Eserin başı: الحمد لله الذي أخرجنا من حضرة العماء والغيب، وضيق العدمية والكرب، إلى فضاء الوجود.....
.....للتحقق بالعبودية التي هي مركز دائرة القطب..... قال الله تعالى كلوا واشربوا.....

Eserin sonu: ولا بد من نشر بهما من الأحكام الطبيعية والتحاقها بالرابطة الذائبة بالحضرات القدسية،
والسراقات الإنسية قال الله تعالى

إليه يصعد الكلم الطيب والعمل الصالح يرفعه، وبالله التوفيق.

Ferağ kaydı:

حرر في غرة شهر المحرم سنة ثلاث وثلاثين وألف.

Besmele, hamdele ve salvelenin ardından müellif, A'raf 31. " وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ " kavlini, irfânî bir neşve ile yorumlamaktadır. Bosnevî'ye göre insanlar, bu dünya hayatının insanı kemal rütbesine ulaştıran yer olduğunu anlamamıştır. Ona göre İnsanlar bu dünyada istedikleri gibi tasarrufta bulunamazlar. Yeme ve içmede mutedil olmaları gerekmektedir. Yüce Allah, kâmil insan sûretinde Rabbanî marifetin insanlara geçmesini istemektedir. Yeme-içmede israf yapmamamızı emretmektedir.⁴⁰

Eser konu ağırlıklı bir tefsir çalışması niteliğinde olmanın ötesinde, yazarın diğer çalışmalarını gibi işâri gelenek çerçevesinde hazırlanmış bir nasihat risâlesidir.

5. *Risâle fi tefsîri kavlihi teâlâ "ve lein ezagne'l-insâne minnâ rahme"*

Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/14'da bir nüshası vardır. Çalışma mecmuanın 14. sırasında ve 80a-81a varakları arasındadır. İlk sayfa 13, diğeri 23 ve 19 satır yazılmıştır. 81a sayfasının sonunda bir sonraki risâlenin ismi zikredilmektedir. Risâle müellifin önceki çalışmalarıyla aynı özelliklere sahiptir.

Eserin başı: وَلَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ زَعَنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيُؤْسِكُمْ، هذا بيان لشدة إنهماك الإنسان في الدنيا ونعماتها وجوداً، وشدة تهالكه في أمورها نزعاً منه وفقداً، أي ولئن أعطينا الإنسان من فضلنا نعمة رحمة عليه في حالة عسره وفقره.....

Eserin sonu: أولئك لهم مغفرة عند الله أي غفر لذنوبهم جميعاً وأجر كبير جزاء لصبرهم وأعمالهم الصالحة. لجمعهم بين الصبر في الضراء وبين الشكر في السراء والنعماء، وبالله التوفيق.

Çalışmanın ferağ kaydı ve mukaddimesi bulunmamakta ve Hûd sûresi 6. âyetle başlamaktadır. Çalışmada, insanoğlunun Yüce Allah tarafından sıkıntılı ve fakir zamanlarında kendisine bir nimet tattırılıp geri alındığında son derece ümitsiz ve nankör olduğu, hâlbuki her halükarda insanın sabırlı ve şükredici olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Kaynak kullanılmayan çalışma, vaaz ve nasihat türünde yazılmıştır.⁴¹

⁴⁰ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/15, vr. 81b-85a.

⁴¹ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/14, vr. 80a-81a.

6. *Kitâbu el-Müsteva'l-a'lâ fiş'şürbi'l-ahlâ fi tefsîri kavlihi teâlâ "ve Kâne a'rşühü ale'l-mâ"*

Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa 2788/4'de ve Cârullah Efendi 2129/7'de birer nüshası bulunmaktadır.

Cârullah Efendi mecmuasının 7. sırasında ve 53b-62b varaklar arasında bulunan ve öncekilerle aynı ölçü ve evsafa sahip yazma, şöyle başlamaktadır:

Eserin başı: الحمد لله الذي في عزة الوحدة الذاتية والغناء، فأراد أن يعرف ويحصل له كمال الظهور والاستجلاء والجلال، نخلق العنصر

الأعظم أعني الماء بركة جامدة كالجوهرة في الاستدارة والبياض في ظلمة الغيب والعماء، والله يهدي لنوره من يشاء وسميته بالمستوى الأعلى في الشرب الأمل وبالله التوفيق. قال الله تعالى في سورة هود وكان عرشه على الماء.....

Eserin sonu: الكشف والإطلاع على منبع الفيض والجور، من الرسل والأنبياء باستئزال أرواحهم إلى عالم المثال، وأمن الورثة من كمل الأولياء أولى الفضل والكمال، وأمر بالسؤال منه حيث قال فاسئل به خبيراً، والله يقول الحق وهو يهدي السبيل.

Ferağ kaydı: وقد وقع الفراغ من تحرير هذه الرسالة في بلدة ازتكيد من بلاد الروم، يوم الحادي والعشرين من شهر جمادى الأخرى سنة ثمان وعشرين وألف.

Bosnevî çalışmada, besmele, hamdele, salvele ve saygın bir girişin ardından Hûd sûresi 7. âyetini açıklamaktadır. Müellif, suyun yaratılışının yerin-göğün yaratılışından önce olduğunu söyleyen felsefe, astronomi ve meteoroloji bilginlerinin hâdiseye aklı olarak yaklaştıklarını, usûl ve fûrûya ait delilleri ortaya koymadıklarını belirtmektedir. Yazar çalışmasında, Beyzâvî ve Ebussuûd Efendi'yi âyette arştan sonra yaratıldığı zikredilen suyun malum/bilinen su olduğu yorumları sebebiyle tenkit etmektedir. Ona göre bu yaratılış silsilesi arş, ardından kürsü, felekü'l-atlas, felekü'l-menâzil, sonra su, hava ve ateşten ibarettir. Arşın ve sonrasının yaratılışını erkeğin menisinden başlayarak anne karnında gelişen bir çocuğa benzeten Bosnevî, arşın -âyetteki gibi- üzerinde olduğu zikredilen suyun arşı meydana getiren nurânî su olduğunu söyleyerek çalışmasını tamamlamaktadır. Eserde bazı râziye ve astronomi bilgileri bulunmakla birlikte çalışma, tassavufî bir mevîza niteliğindedir.

Bazı hadislerle de yer verilen risâlede, Beyzâvî, Ebussuûd, Suyûtî, İbn Arabî gibi kaynaklara atıfta bulunulmuştur. Yine müellif İbn Abbâs, Zeyd b. Erkam, Hasen, Ebû Ca'fer Râzî'nin ifadeleriyle de düşüncelerini desteklemektedir.⁴²

7. *Risâle fi tefsîri kavlihi teâlâ "ve Hüvellezî halaka's-semâvâti ve'l-arza fi sitteti eyyâm"*

Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2129/12'de bir nüshası bulunan çalışma, mecmuanın 12. sırasında ve 77b-78a varaklar arasında ve 78a sayfanın yarısında son bulmaktadır. Tamamı 17 satır ve normal genişlikte olan risâlenin sayfa kenarında iki açıklama mevcuttur. 78a sayfasının başlangıcına yakın bir yerde bir sonraki risâlenin ismi yer almaktadır. Önceki risâlelerle aynı mecmuada bulunan eser, bu çalışmalarla aynı ölçü ve vasıflardadır.

⁴² Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/7, vr. 53b-62b.

قال الله تعالى في سورة هود: وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ. من أيام تلك Eserin başı: الأطلس، وكان عرشه على الماء منذ خلقه الله منه ليلوكم أي يخبركم أيكم أحسن عملا، قوله تعالى ليلوكم يجوز أن يتعلق بخلق، لأن الغرض من خلق السماوات والأرض.....

Eserin sonu: ويحصل في قلوبنا كمال الاستعداد والتجليات الإلهية ويتحقق بنا المغفرة الربانية والعبادة المطلوبةوالحمد لله رب العالمين.

Ferağ kaydı: في أوائل محرم الحرام سنة ثلاثين وألف.

Risâle, bir önceki Hûd 7. âyetin yorumuna devam niteliğindedir. Bosnevî ilk önce nahvî ihtimallere değinerek خَلَقَ kelimesinin لَيْلُوكُمْ kelimesinin atfedilmesi durumunda, yerlerin-göklerin yaratılmasındaki maksadın, insanlardan kimin daha iyi ibadet edeceğinin tespiti olduğunu zikreder. Aynı kelimenin كَانَ lafziyla da irtibatlı olmasının mümkün olduğunu belirten müellif, bu durumda arşın su üzerinde yaratılmasının insanların hayat sahibi olmalarıyla, imtihan edilmeleri olduğunu belirtir.⁴³ Risâle irfânî tevîl ağırlıklı bir çalışmadır.

8. Risâle fi tefsîri kavlihi teâlâ “velakad erselnâ Mûsâ bi âyâtinâ”

Yazmanın, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2129/13'da bir nüshası bulunmaktadır. Çalışma mecmuanın 13. sırasında ve 78a-80a varakları arasındadır ve 80a sayfasının yarısında son bulmaktadır. Eserde ilk sayfa 20, diğerleri 23 satır ve normal genişlikte olan marjlarda bazı açıklamalar mevcuttur. 80a sayfasının ortasında bir sonraki risâlenin ismi zikredilmiştir. Eser müellifin önceki çalışmalarıyla aynı vasıflara haizdir.

Eserin başı: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَيُّ بِالْآيَاتِ التَّسْعِ، كما قال في سورة بني إسرائيل، وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ، وهي العَصَا، واليد والطوفان والجراد والقمل والضفادع والدم والسنون ونقص الثمرات أو غيرها

Eserin sonu: كأنه كان يعرف أن من ادعى الرسالة من رب العالمين كامت له بينة تشهد على صدق دعواه: فطلب منه البينة على صدقه في دعواه الرسالة من رب العالمين،.....فأتى لى موسى عليه السلام قوله هذا فافهم، والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم.

Ferağ kaydı: في أواسط صفر الخير سنة ثلاثين وألف.

Hamdele ve salvele zikredilmeden başlanılan risâlede Abdullah Bosnevî, müfessir Beyzâvî'nin Hz. Musâ'ya (as.) Tevrat indirilmeden önce verilen mucizelerinin bazısını ki-Hûd sûresi 96. âyette geçen “âyâtina” “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا” kavli de bu kabildendir-Tevrat lafzı ile açıkladığını, bunun yanlış olduğunu, Hz. Musâ'ya (as.) ilk önce iki mucize (sahife), ardından da asâ (değnek), parlak el, tufan, çekirge, haşere, kurbağalar, kan, senelerce kuraklık, kıtlık ve ürün azlığı vb. gibi dokuz mucize verildiğini, Firavun ve avenesinin boğulmasının ardından kendisine Tevrat indirdiğini aktarmaktadır. Çok fazla kaynak kullanılan çalışmayı, bir reddiye veya tashih risâlesi olarak görmek mümkündür.⁴⁴

⁴³ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/12, vr. 77b-78a.

⁴⁴ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/13, vr. 78a-80a.

10. *Risâle fî tefsîri kavlihi teâlâ “Hattâ ize’steyese’r-Rusûl”*

Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2129/9’da ve Hacı Mahmut Efendi 2396’da birer nüshası bulunmaktadır.

Cârullah 2129/9’daki nüsha mecmuanın 9. sırasında ve 71b sayfasındadır. Son satırda bir sonraki risâlenin ismi zikredilmektedir. Kenarları boş olan eser, daha önce zikredilen açıklamalarla aynı ölçülere hâizdir.

Eserin başı: قال الله تعالى في سورة يوسف: حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ، بيان لحال الرسل من قبله عليه السلام مع قومهم في عاقبة أمرهم...

Eserin sonu: نزل عليهم اليأس بعد إيمانهم بالله ورسله وتكذيبهم الرسل واستحقوا العذاب الأليم بالإجماع الطبيعية، والصفات الحيوانية، وبالله التوفيق.

Besmele, hamdele, salvele ve ferağ kaydı bulunmayan ve tek sayfa olan çalışma, Yusuf sûresi 110. âyetin teviliyle başlamaktadır. Hz. Peygamberden (sav.) önceki peygamberler, kavimlerinin kendilerini yalanlamalarını ya Hûd 36. âyette zikredildiği gibi “وَأَوْحَىٰ إِلَىٰ نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلَا تَبْتَئَسْ..” gibi 52. âyette “فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ..” geçtiği gibi hissiyatlarıyla veya her ikisiyle birlikte anlamışlardır. Risâlenin sonunda çağrılarının yalanla karşılık bulunduğu dönemlerde Peygamberlerin Yüce Allah’a iltica ederek, zalim olan kavimlerine karşı yardım istedikleri ve bunun sonucunda tabiî âfetlerle cezalandırıldıkları zikredilmektedir.⁴⁷

11. *Sırr-ı yakîn fî tefsîri kavlihi teâlâ “va’bud Rabbeke hattâ ye’tiyeke’l-yakîn”*

Çalışma, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi koleksiyonu 2129/2’de, mecmuanın ikinci sırasında 29b-35b varaklar arasındadır. Çalışma 298x184, 225x98 mm. ebadında ve sayfa kenarlarında cetvel yoktur. 23 satırlık normal genişlikte olan sayfaların marjları ekseri boşdur. Eserde talik yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır. Çalışmanın bazı kelimelerinde, cümle sonu noktalarında ve âyetleri belirleyen çizgilerde kırmızı mürekkep kullanılmış olup, yazı rahat okunabilmektedir.

Eser, Farsçadır. Çalışma بحمد رب العالمين تسبیح hamd ifadesiyle başlamakta ve Farsça bir şiir ile son bulmaktadır. Ferağ kaydında ise şu bilgi bulunmaktadır: حرر في أواخر شهر صفر سنة أربع وثلاثين وألف ثم نقل في أوائل شهر ربيع الأول سنة سبع وثلاثين وألف. Besmele, hamdele ve salvele ile başlayan Abdullah Bosnevî, bazı ihvanın kendisinden *yakîn*’in manasını talep ettiklerini, Rahmân’ın yardımıyla onların isteklerini bu risâle de izah ettiğini ve risâleye “*Sırr-ı yakîn fî tefsîri kavlihi teâlâ “va’bud Rabbeke hattâ ye’tiyeke’l-yakîn.”*” ismini verdiğini zikretmektedir.

Müellif Hicr sûresi 99. âyeti yorumladığı eserin girişinde, Abdurrahmân Câmî’nin *Nefehâtü’l-üns* isimli çalışmasında Şeyh Cemaleddîn Bakilnecar’ın, âyette geçen *yakîn* kelimesinin anlamını *vech-i kadîmin şuhûdu* (Allah’ın görülmesi) olarak yorumladığını zikretmektedir. Kulu bu hale götüren ibadetin/kulluğun ise nefis, ruh, kalb, akıl ve bütün cismi, tüm isimlerin feyz masdarı olan uluhiyyet makamına yöneltmektir. “*Hattâ ye’tiyeke*” kavlindeki *kâf*’ın kulun zatına delâlet ettiğini, emrolunduğu ibadetin ise *yakîn* ve *şuhûde* (Allah’ı görme) götüren ve cömertlik hazinelerinin açılmasına sebep olan ibadet olduğunu vurgulamaktadır. Bazı müfessirlerin *yakîn* kelimesine ölüm

⁴⁷ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/9, vr. 71b.

anlamı verdiklerini, bunun Hz. Peygamber (sav.) hakkında doğru olmadığını, onun mahza kul ve kâmil ubûdiyetle muttasıf olduğunu belirtmektedir.

Bu âyetin Hz. Peygamber (sav.) hakkında nâzil olduğunu ve ümmetinden havassın dışındakileri de kapsadığını, bu durumda kelimenin ölüm anlamında da kullanılabileceğini zikredilerek risâle son bulmaktadır. Çalışmada insanın sorumluluğu tasavvufi bir yorumla ele alınmaktadır.⁴⁸

12. *Kitâbu Meşriku'r-rûhâniyye ve mağribu'l-cismâniyye fi tefsîri kavlihi Teâlâ "Hattâ izâ belağa mağribe'ş-şemsi vecedahâ tağrubu fi aynin hamie"*

Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/10'de bir nüshası bulunmaktadır. Çalışma, mecmuanın 10. sırasında ve 71b-73b varaklar arasındadır. Yazmanın 23 satır ve normal genişlikte olan sayfa kenarlarında tek bir açıklama bulunmaktadır. Ölçüleri mecmuanın önceki risâleleri gibi olan çalışmanın ismi, bazı kelimeleri, cümle sonlarındaki noktalar ve âyetlerin üzerinin çiziminde kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Eserin başı: الحمد لله الذي أوجد عين الجسمانية، مغرب الشمس اللطيفة الإنسانية، في أقصى المراتب الكونية، في ساحل البحر الروحانية، لأجل المعرفة الربانية، كما أشار إليه بقوله: حَتَّى إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي الْأَنْوَارِ الْإِلَهِيَّةِ..... عَيْنَ حَمِيَّةٍ، وجعل قلوب أهل الإصطفاء مشارق الشمس

Eserin sonu: ولكن وقعت الرؤية هكذا لأن التجليات الإلهية منبسطة من الذات الأحادية تابعة إياها

مشرفة عن الغروب بالنسبة إليها، بل

بالنسبة إلى المحل الذي تقلص منه التجلي ورجع إلى أصله، والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم.

Eser, Kehf sûresi 86. âyetin tasavvufi yorumudur. Besmele hamdele ve savalenin arkasından Bosnevî *حَمِيَّة* kelimesinin lugavî manasını ve kelimedeki kıraatleri ele aldıktan sonra, Batı'nın cisimler âlemini, Doğu'nun ise ruhlar âlemini sembolize ettiğini söyler. Güneşin ruhu, Zülkarneyn'in ise rûhi ve cismânî sıfatlarla muttasıf olan sâlikin kalbini ifade ettiğini aktarır. Ona göre insan bedeninin inşasında şühüd mertebesine varan sâlikin kalbi ki o ruhun batısıdır; ruhun güneşini kara çamurlu bir pınarda batıyor görmesidir. Bu minvalde devam eden çalışma, âyetin manası ışığında tasavvufi yorumların yapıldığı bir risâledir.⁴⁹

13. *Kitâbü keşfi's-sırrı'l-mübhem fi evveli sûreti Meryem*

Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/17'de bir nüshası bulunan çalışma, mecmuanın 17. sırasında ve 89b-99a varaklar arasındadır. Sayfa kenarlarında bazı açıklamalar bulunan eserin ölçüleri öncekilerle aynı olup, kenar boşlukları normaldir. Bazı kelimeler, âyet üzeri çizgileri ve cümle bitimindeki noktalar kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Eserin başı: الحمد لله الذي ذكرت رحمته الذاتية حقايق الكل من الأنبياء في الغيب المجهول والعدم، فظهوروا فيه

بالقبض الأقدم في صورة ظلمة الغيب كالضوء في بهم الليل والظلم قال الله تعالى في سورة مريم كهيعص، ذُكِرَ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدُهُ رَزَوِيًّا.

Eserin sonu: ويوم يبعث حيا في القيمة الكبرى عند استهلاك جميع حواسه وقواه الظاهرة والباطنة في وجود

الحق ووجوده بالوجود الإلهي الموهوب وكونه حيا بالحياة الدنيا الإلهية الأبدية، والحمد لله رب العالمين.

⁴⁸ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/2, vr. 29b-35b.

⁴⁹ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/10, vr. 71b-73b.

Ferağ kaydı:

تم يوم العاشر من شهر ذي الحجة سنة أربع وثلاثين وألف.

Bosnevî bu çalışmasında, Meryem sûresi ilk 16 âyetlerin tefsirini yapmaktadır. Besmele, hamdele ve salveleden sonra kısa bir mukaddimenin ardından, ذَكُرْ رَحْمَتِ رَبِّكَ kavlindeki “kâf” harfinin Hz. Peygambere (sav.) aidiyetini, sûrenin evvelindeki “kâf, hâ, yâ ayn, sâd” harflerinin de onun ismi olduğunu belirttiikten sonra “kâf” harfinin Kâfi’den, “ha”nın Hâdî’den, “yâ”nın Muhyî’den, “ayn”nın Âlim’den ve “sâd”ın ise Sâdik’tan olduğunu söyler. Bazı kıraat vecihleri ve nahvî yorumların verildiği açıklamanın ardından Zekeriyya’nın (as.) yakın akrabalarının vefatı, amca çocuklarının da dini ihmal eden kimseler olduğu, vefatı ile idarenin uzak akrabalarına geçecek olması ve dinin zayıflayacağı korkusu ona, âyette “إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا” şeklinde zikredilen gizli duayı yapmaya ittiğini aktarmaktadır. Risâlede zaman zaman lügavî açıklamalar, nahiv ve sarfla ilgili tahliller, kıraat vecihlerinin yer aldığı âyet aralıklarına tasavvufî yorumlar ve yüceliği ifade eden belağî nükteler serpiştirilmiştir.

Kaynak olarak İbn Abbâs ve müfessirlerden Beyzâvî’den yararlanılan eserde her ne kadar bazı nahiv ve kıraat vecihlerine değinilse de daha ziyâde işârî ağırlıklı değerlendirmeler ön plandadır.⁵⁰

14. Kitâbu halî'n-na'leyn fi'l-vusûl ilâ hazratî'l-cem'ayn

Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/20 ve Nafiz Paşa 503'de birer nüshası bulunmaktadır. Cârullah Efendi koleksiyonundaki çalışma, mecmuanın 20. sırasında 107b-115a varaklar arasında ve 23 satırlık normal genişlikte olan sayfaların kenarlarında bazı açıklamalar bulunmaktadır. Çalışmanın bazı kelimelerinde, cümle sonlarındaki noktalarda ve âyetlerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş olup, yazının okunuşu normaldir. İç, dış ve kenar ölçüleri mecmuanın diğer risâleleriyle aynıdır.

Eserin başı: الحمد لله الذي أوجد بالحرفين، دائرة الوجود ذات الوجهين، مشتملة على قوسين، ومنقسمة على قسمين ومنتصفة على شطرين، وخلق الإنسان على صورتين.....الواصل إلى حضرة الجمعين، محمد صلى الله عليه وسلمأما بعد فقد ستل منا واحد من الإخوان

Eserin sonu: ويشاهد المعاني في مواطنها، والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم، سبحانه اللهم أنت الأول والأخر والظاهر والباطن و أنت على كل شيء قدير، وأنت بكل شيء محيط، ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم، والحكم لله رب العالمين.

Ferağ kaydı bulunmayan risâlede Bosnevî, Tâhâ sûresinin 12. âyetini açıklamıştır. Müellif kısa bir girişin ardından tefsiri yazma sebebini, kardeşlerimizden birisi bizden Rabbimizin Musâ'ya (as.) vahyettiği “فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى” âyetinin tefsirini Hz. Peygamberin (sav.) hadislerinde zikrettiği yedi derinlik/sır üzere yapmamızı istedi, biz de bu isteği Rabbimizin izniyle yerine getirdik, diyerek açıklamaktadır. Müellif eserinde, yüce Allah (cc.) kulun derecesi hangi mertebede bulunursa, Rabbimiz ona o mertebede hitap etmektedir. Bu sıraların aslı yedidir, bunun türevlerinin nihâyeti ve sayısının belli olmadığını söylemektedir. Ayakkabı insana evine varıncaya kadar lüzumludur, öyle ise önce yolculuk esasları, yol hazırlığı ve yolcunun yola girmeden önceki ihtiyaçlarından bahsedilmesi gerektiği belirtilmektedir.

⁵⁰ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/17, vr. 89b-99a.

Bosnevî insanoğlunun, ez-el-ebed, zâhiren-bâtinen, dünya-ahirette dâimi sefer halinde olduğunu, bedenî amellerle Allah'a (cc.) zahiri yolculuk yaptığını, batını olarak da gizli amellerle ona yaklaşmakla emrolunduğunu, zikretmektedir.

Yüce Allah'ın Musa'ya (as.) ayakkabılarını çıkarmayı emretmesindeki hikmeti ise şöyle açıklar: Bir görüşe göre ayakkabı yolda ayakları korumak ve yolda yürüyen yolcular için gereklidir. Musa (as.) eve ulaştığı için ayakkabılarını çıkarması istenmiştir. Bir başka görüşe göre de ayakkabı şeran uygun bir hayvan derisinden malûl olmadığından terk etmesi istenmiştir, demektedir.

Âyette zikredeceğini söylediği yedi boyutu/batın ise şu şekilde açıklamaktadır: İnsanın nefsidir, aklıdır çünkü o Hz. Musa'ya hitap edilen ağaç mesabesindedir. Diğer ruhlardan farklı olan insanın ruhu kastedilmektedir. Yine insanın cesedi, tecelligahı olan kalbi, kâmil insan makâm-ı kabî kavseyn ve yedincisi olarak Yüce Rabbimiz kendine hitap ederek ilk taayyün mertebesine yani "ev ednâya" işaret ettiğini aktarmaktadır. Bu yedi derinlik kime açılırsa o mevcudun sırrı olduğu ifadesiyle risâle son bulmaktadır.

Tamamen tasavvufî terim ve ifadeler doğrultusunda ele alınan risâlede, kaynak olarak İbn Arabî ve *Halu'n-na'leyn* kitabının yazarı Faslı Ebû Kâsım Kısay'ın ismi verilmiştir.⁵¹

15. *Risâle fi tefsîri kavlihi teâlâ "velevlâ en yekûne'n-nâsü ümmeten vâhîde"*

Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2129/11'de bir nüshası mevcuttur. Çalışma mecmuanın 11. sırasında ve 73b-78a varaklar arasında ve 78a sayfasının bidayetinde son bulmaktadır. Normal genişlikte olan sayfaların kenarları 77b hariç boştur. 78b sayfasında bir sonraki risâlenin ismi verilmektedir. Çalışma, aynı mecmuada olması hasebiyle daha önceki risâlelerin fiziki özelliklerini taşımaktadır.

Eserin başı: الحمد لله حمداً لمحمدين، والصلاة على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين، أما بعد أن فاعلم أن أسفل

العالم كلها هذا

العالم العنصري الطبيعي الظلماني الذي رد إليه الإنسان كما قال تعالى: لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ، ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ.....

Esrin sonu: ولكن لم نجعل حتى لا يرغب الروح والقلب في الحظوظ النفسية التي في يد النفس والهوى فلا يقع
الجمع والاتحاد بينهما وبين النفس والهوى، أعود بالله من الضلال بعد الهدى.....

Ferağ kaydı:

تم في اليوم الثالث عشر من رجب سنة ثلاثين وألف.

Risâlede, Zuhurf sûresi 33. âyetin وَلَوْلَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ..... tefsirine yer verilmiştir. Besmele, hamdele ve salvelenin ardından Yüce Allah'ın insanları tek ümmet olarak yarattığı, onlara yolladığı elçilerinin ardından iman eden etmeyen şeklinde ikiye ayrıldığı zikredilir. İnkârcıların önceki halleri üzere ısrar ettiklerini zikreder. Onların elinde bulunan dünya hayatı ve ziynetini Müslümanlar istemesinler, cehalette ve inkârda onlarla birlik olmasınlar, bozulmasınlar, zikirden yüz çevirmemeleri için "Rahman'ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdivenleri, evlerinin kapılarını, üzerine kurulacakları koltukları hep gümüşten yapardık. Onları altına mücevhere boğardık" buyurmaktadır.

⁵¹ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/20, vr. 107b-115a.

Ardından سَقْفًا kelimesindeki kıraatlara ve âyetteki nahvî vecihlere değinen Bosnevî, bu tezini tasavvufî yorumlarla da desteklemektedir. Çalışmada kaynak olarak âyetin yorumuna katkı mahiyetinde sadece Beyzâvî'nin görüşüne müracaat edilmiştir.⁵²

16. Kitâbu el-Keşfi ani'l-emr fi tefsiri âhiri sûreti'l-Haşr

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi koleksiyonu 2129/29'da, mecmuanın yirmi dokuzuncu sırasında ve 153b-159b varaklar arasındadır. Mecmuanın genel yazım özelliklerini taşıyan ve normal genişlikte olan sayfaların marjlarında, bazı ilaveler bulunmaktadır.

Eserin başı: الحمد لله عالم الغيب والشهادة، موجد الأشياء بالقدرة بعد تخصيصها بالإرادة، الذي تجلى للغيب، فظهرت فيه صور العالم مثل فلق الصبح في ظلمة آخر الليل كما جرت به العادة..... قال الله تعالى في آخر سورة الحشر، هو الله الذي لا إله إلا هو.....

Eserin sonu: والمراتب الأَرْضِيَّة السَفَلِيَّة التي لها الإنفصال والتأثر والمربوبية له تعالى بحسب المالكية والمملوكية، وإليه ترجع عواقب النشأ من الحضرتين فهو الثنى والمتنى عليه فرقا وجمعا إجمالاً وتفصيلاً، والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم.

Ferağ kaydı: في اليوم الثامن عشر من محرم سنة أربعين وألف.

Bosnevî eserin girişinde, Allah'a hamd ve Resûlüne selamın ardından her zamanki gibi edebî bir ifadeden sonra, Haşr sûresi son üç âyetin (22-24) tefsirine geçmektedir. İlk olarak, "Hüve-Hü" lafzının gaybî hüviyet ve mutlak gayb ile alakalı olduğu, Allah lafzının zat yerine ikame edilen ve âyette de zikredildiği gibi وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى bütün isim ve sıfatları içeren isim olduğu, gaybî isimleri yüklediği, müsemma yerine koyulup هُوَ denildiğini aktarmaktadır.

Yine Bosnevî, âyetteki geçen وَالشَّهَادَةَ kelimesini açıklarken, şahâdeti hakikî ve izafî şeklinde ikiye ayırmaktadır. Şahâdet-i hakikinin, hissî ve umumun gördüğü şahadet olduğunu, izafî şahadet'in ise gaybın mukabili olan şahâdet olduğunu açıklamaktadır. Her şeyin batını ve zahiri olduğunu vurgulamaktadır. İnsanın gaybı ise onun içi, ruhu, kalbi ve manevî yönü olduğunu söyler. Şahâdeti ise onun görünüşü, bedeni, hissî ve hissî davranışları olduğunu aktarır. İnsan batını ile gaybî şeylere ve ilâhî sıralara muttali olurken, şahâdet ile hissî şeyleri anladığını söylemektedir.

Daha çok İbn Arabî'nin *Fütühât*'ının kaynak olarak kullanıldığı risâlede Allah'ın (cc.) sıfatları tasavvufî bir neşve ile irşad ve vaaz üslûbunda ele alınmaktadır.⁵³

17. Risâle fi'n-Nûn

Risâlenin, Süleymaniye Kütüphanesi Haşim Paşa 21/11'de bir nüshası bulunmaktadır. Yazma mecmuanın 11. sırasında, 75b-79b varaklar arasında ve 210x133, 145x105 mm. ebadındadır. Çalışmada 18 satırlık sayfalar normal genişlikte olup, genelde marjlar boş, sayfa kenarları cetvelsizdir. Eserde rika' yazı, ince bir uç ve tamamında siyah mürekkep kullanılmıştır. Hattı oldukça zor okunmaktadır ve ukdeli cümleler kullanılmıştır.

⁵² Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/11, vr. 73b-78a.

⁵³ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/29, vr. 153b-159b.

Baş: الحمد لله الذي تقدمت ذاته عن نسبة الأسماء وإضافتها الذي أظهى صوراً لإعيان الثابتة والحقايق الفنية
بالتجلي الذاتي في الحضرة العلمية على صورة ضعيفة بها وهيأتها وأوجد الأعيان الوجودية بالتجليات الأسمانية والصفات
الربانية وجعلها مظاهر التجليات

Sonu:

ويتجلى له ربه بحسب حاله في تلك النشأة وحسب داره التي انتقل إليها فتكون النشأة الدنيوية في حقه أكل في
النشأة الأخروية لسقوطه عن رتبة القابلية إلى السعادة.

Ferağ kaydı bulunmayan eserde “nûn” hafinin açıklamasının yanında, ağır iş’ârî yorumlar bulunmaktadır. İfadelerinin güçlendirilmesinde her zamanki gibi müellif, İbn Arabî’den yararlanmaktadır.⁵⁴

18. *Kitâbu keşfi esrârî'l-berere fî tefsîri kavlihi teâlâ “Kutîle'l-insânü mâ ekfere”*

Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/22’de bir nüshası bulunan çalışma, mecmuanın 22. sırasında ve 115b-120a varaklar arasındadır. 23 satırlık normal genişlikte olan sayfa kenarlarında bazı açıklamalar bulunan eserde, müellifin ilk sırada zikredilen eserindeki ölçü ve yazım kuralları hâkimdir.

Eserin başı: الحمد لله الذي أبهم الأمر وسره، فأراد أن يظهر من أسرار غيبه ما حباه وأخمره، قال تعالى في سورة عبس،
الحمد لله قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ

Eserin sonu: قال اليوم أَكَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ، فكل به صلى الله عليه وسلم أمر الدين ولا يكمل كما قال في
حقيقهم كنتم خير أمة أخرجت للناس فلا يكون قوله كلا لما يقض ما أمره عاماً، وبالله التوفيق.

Ferağ kaydı: يوم الجمعة وهو اليوم الثالث عشر من شهر رمضان المبارك سنة تسع وثلاثين وألف.

Bosnevî, kısa bir girişin ardından Abese sûresi 17-23. âyetlerin “ قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ، مِنْ ”
”أَيُّ شَيْءٍ خَلَقَهُ، مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَرَهُ، ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ، ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ، ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ، كَلَّا لَمَّا يَقْضِ مَا أَمَرَهُ”
tasavvuf ağırlıklı yorumuna geçmektedir. Âyetin, Ebû Leheb’in oğlu Utbe hakkında indiğini ifade ederek başlayan yorum, “insan” kelimesindeki “el” takısının ahd için, “mâ”nın ise hem taaccüp, hem de soru ifade etme ihtimalini zikretmektedir. Ardından, insanın yaratılışıyla ilgili şöyle denmektedir: Önce baba sülbunda, sonra nutfe ve alaka, ardından hilkatı tamamlanınca dek merhale merhale en güzel sûrette onun var edildiği vurgulanmaktadır. Zaman zaman âyeti âyetle tefsir eden yazar insanın yaratılış nüvesini oluşturan nutfenin çok zayıf ve ârızı olduğunu, gözün zahirde nutfenin sülbde oluşumunu göremediğini, hayvanî ve tabii şehvet sebebiyle gıdadan oluştuğunu, bütün insan azalarından oluştuğunu, onun için dışarı çıkışında/atılışında bütün vücudun yıkanması gerektiğini vurgulamaktadır. Yine Allah insana ikram ederek, kuşların ve hayvanların yiyeceği, yeryüzüne atılan ve terkedilen bir varlık değil, içine gömüleceği bir mezar/kabir var ettiğini belirtmektedir. Böylece Bosnevî, bu risâle vesilesiyle insanın yaratılış serüvenini, sorumluluğunu ve sonunu tasavvufi bir anlatımla izah etmektedir.

Bosnevî ifadelerini pekiştirmek için, Hasen, Mücâhit, Mukâtil b. Süleymân, Zeccâc ve Kelbî’nin ifadelerini, sözlerine delil olarak kullanmıştır.⁵⁵

19. *Tefsîru sûreti “ve'l-Â'diyât”*

⁵⁴ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Haşim Paşa, nr. 21/11, vr. 75b-79b.

⁵⁵ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/22, vr. 115b-120a.

Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde 745/1'de bir nüshası vardır. Risâle mecmuanın 1. sırasında, 2a-6a varaklar arasında ve 155x105, 162x95 mm. ebadındadır. İlk sayfası on, diğerleri 18 ile 21 satır arasında değişen sayfalar normal genişliktedir. Sayfa kenarlarına cetvel çekilmemiştir ve çok dar olan kenarlar boş bulunmaktadır. Orta incelikte bir uçla yazılan ve zaman zaman zor tasavvufî ifadelerin yer aldığı çalışmada kolay okunan talik yazı kullanılmıştır. Besmele, bazı kelimeler ve âyetler kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Yine âyetlerin tamamı haredidir. İlk sayfada أسود المدققين شارح الفصوص عالم السر والنصوص شيخ شيوخ تلد سلام كاشفا السر والإلهام Sonu: الحمد لله فاتح نزائن الحضرات، ومرسل الأرواح التاليات بالآيات البينات إلى مظهر جميع الأسماء: Başı: والصفات،محمد الذي أرسله بالهدى وإظهار الحق فيما بين الأرض والسموات.....وبعد، وقتناكم سلطان أعظم وحاكان معظم خادم حرمين الشرفين.

Sonu: جنت أنلري قابلردا، سلام عليكم طبتم فادخلوها خالدین قوللري إيلة استقبال إیده لر وجنة إدخال إید إهدر، والله يهدي من يشاء إ

لى صراط مستقيم.

حرره الفقير السيد عمر :

Ferağ kaydı

غفر له سنة 1239

Müellif mukaddimede, çalışmanın IV. Murat (ö.1049/1640) komutasındaki Osmanlı ordusunun Bağdat'ı Safeviler'den geri almak için 40 gün süren fetih yolculuğunun ardından yazılan Türkçe kısa bir tefsir olduğunu zikretmektedir. Tefsir önce Arapça,⁵⁶ ardından Türkçe yapılmıştır.⁵⁷ Çalışmaya sûrenin nüzül sebebiyle başlayan müellif, ağırlıklı olarak eserde işârî tefsir metodu kullanmıştır. Âyetlerin genelde meâlî verilmiş, son âyetlerde kısmen geniş açıklamaya gidilmiştir. İbn Arabî gibi tasavvuf önderlerinden yararlanan Abdullah Bosnevî eserini, "İnsan nasıl ölürse o şekilde dirilir ve mizâna öyle gelir." ifadesiyle tamamlamaktadır. Genel görünüşüyle eser, irşad ve mev'ıza tarzında ele alınmış bir risâledir.⁵⁸

20. Kitâbu sırrı'l-kabz ve'n-nasr fi tefsîri sûreti'l-A'sr

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi 2129/18'de kayıtlıdır. Mecmuanın 18. sırasında ve 99b-105a varaklar arasındadır. Yazmanın 23 satır ve normal genişlikte olan sayfa kenarlarında çok az açıklamalar bulunmaktadır. Esere, mecmuanın daha önce zikredilen nitelikleri hâkimdir.

Eserin başı: الحمد لله مبدئ الدهر، ومبدع عالم العقل والأمر، في ثاني والسطر، من عالم الهيمن والسكر، الذي أسس بنيان عالم الملك المسمى بالعصر، لانفتاح الصدر البشرية الكمالية فيه لأجل الإفاضة في حضرة الجواد والبر.....

Eserin sonu: وأحكام الأسماء الوجودية، وبما تطلبه رتبة العبودية القبضتين للاستهلاك في التجليات الذاتية. والإضمحلال في قبضة الأحدية، وبالله التحقيق.

Ferağ kaydı:

حرر في أول ربيع الآخر سنة ثلاث وثلاثين وألف

⁵⁶ Tefsirin Arapça nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi, nr. 2040/4 ve 2396/3.

⁵⁷ Abdullah Bosnevî, *Tefsîr-i sûre-i Âdiyât*, Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde, nr. 754/1, vr. 1b-2b.

⁵⁸ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde, nr. 745/1, vr. 2a-6a.

Abdullah Bosnevî, asr sûresinin tasavvufi yorumunu yaptığı bu risâlede, nispeten edebi bir girişin ardından, Yüce Allah'ın asr kelimesine yemin etmesinin genel anlayışa göre onun ilahî âyetlerin görülme yeri olmasına bağlamaktadır. Ona göre gece-gündüz, güneş-ay, yıldızlar ve diğer mecerrâtı Allah Teâlâ asrın içerdiği zaman diliminde izhar etmektedir. Özel anlayışa göre ise asrın ilâhî tecellilerin görülme yeri, Rabbânî sıfatların ve nurların yayılma mahalli olduğunu söylemektedir. Kur'ân'da kase edilenler, asr kelimesinde topladığından Allah Teâlâ'nın, bu kelimeye yemin ederek vahyini hitama erdirdiği dile getirilmektedir.

Kaynak olarak İbn-i Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'i zikredilen risâlede, daha çok asrın zaman, ikinci namazı ve sıkma gibi üç anlamı çerçevesinde tasavvufi yorumlar yapılmıştır.⁵⁹

21. *Risâle fi tefsîri kavlihi teâlâ "Yâ eyyühe'n-nâsu'budû Rabbeküm"*⁶⁰

1.3.2.2. Diğer Sahalara Âit Eserleri

Abdullah Bosnevî'nin diğer sahalara dâir 40 kadar eseri bulunmaktadır. Müellifin tasavvufi neşve ile yazdığı eserlerinden bazıları şunlardır:

1. *Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs fi manassâti hikemi'l-fusûs* 2. *Şerhu fusûsi'l-hikem* 3. *Kurratü ayni'ş-şühûd ve mirâtü arşi maâni'l gaybi ve'l-vücûd* 4. *Mevâkifu'l-fukarâ* 5. *Hakîkatü'l-ayn* 6. *Risâletü hazarâti'l-gayb* 7. *Sırru'l-hakâiki'l-ilmiyye* 8. *Risâletün fi şerhi'l-hamdü lillâhillezî evcede'l-eşyâe an âdem* 9. *Risâletün fi tafdüli'l-beşer ale'l-melek* 10. *el-Vusûl ile'l-hazrati'l-ilâhiyye lâ yümkin illâ bi husûli'l-ubûdiyye* 11. *Şerhun alâ nazmi merâtibi'l-vücûd* 12. *Terşihât tercümesi (Türkçe)* 13. *Gülşen-i râz-ı ârifân fi beyâni usûli râh i'rfân (Türkçe)* 14. *Şerhu cezîre-i Mesnevî* 15. *Risâletün fi't-tarîkati'l-Bayrâmiyye* 16. *Şerhu kelâmi'l-müyyedi'l-cenediy fi evâili şerhi'l-fusûs* 17. *Celâü'l-uyûn*. 18. *el-Yedü'l-ecvedü fi istilâmi'l-haceri'l-esved*. 19. *Şerhu "Rabbi yessir velâ tüassir"* 20. *Risâletün fi temessüli Cibrîl fi sûreti'l-beşer (Arapça-Türkçe)* 21. *Risâletün fi'n-neşeti'l-insâniyye* 22. *el-Münâcât*. 23. *Kitâbu'l-kurâ'r-rûhiyyi'l-memdüd li'l-azyâfi'l-vâridine min merâtibi'l-vücûd* 24. *el-Mufâdaletü'l-esmâ beyne efdali'l-beşeri ve'l-melei'l-a'lâ* 25. *Müntehâ makâsidi'l-kelimât ve mübteğâ teveccühi't-tagayyübât fi beyâni ekmeli'n-neşeât* 26. *el-Evbe fi beyâni'inâbeti ve't-tevbe* 27. *Rûhu'l-mütâbea' fi beyâni şurûdi'l-mübâya'* 28. *ed-Dürri'l-manzûm fi beyâni sırrı'l-ma'lûm* 29. *el-Gafri'l-mutlak i'nde zehâbi'l-âlemi'l-fırak* 30. *Risâletün fi kavli'l-Cüneyd* 31. *Tezyilün fi münâzeâti iblis li Sehl b. Abdullah et-Tüsterî* 32. *Tahakkuki'l-cüz bi sûreti'l-kül ve zühuru'l-fera' alâ sûreti'l-asl* 33. *en-Nüfûsü'l-vâridât fi şerhi evveli'l-fütühât* 34. *Zıyâü'l-lüma' ve'l-berk fi hazrati'l-cem'i ve'l-fark* 35. *el-Enfâsü'l-miskiyetü'r-rûmiyye fi teneffüsi'l-fevâihi'l-bâniyye* 36. *el-Kenzü'l-mahtûm fi tebe'yyeti'l-ilmi li'l-ma'lûm fi'r-reddi alâ Abdilkerim el-Ciliiyyi'l-Merhûm* 37. *Sırru'l-kelimeteyn fi mutâbakati hurûfi'ş-şahâdeteyn* 38. *Mekâsıdu envârin a'yniyye ve mesâidü ervâhin tayyibetin gaybiyye* 39. *Şerhu beyti'l-mesnevî* 40. *Metâliü'n-nûri's-senâ el-münbiü an tahâreti'n-nesebi'n-Nebii'l-Arabiy*.⁶¹

1.4. Muhammed Emin b. Mustafa Efendî el-Bazârlî (ö. ?)

⁵⁹ Abdullah Bosnevî, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129/18, vr. 99b-105a.

⁶⁰ Kaynaklarda zikri geçen bu çalışmaya ulaşamadık. Eser için bkz. Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân İlmî Araştırmalar*, sayı 6, İstanbul 1999/1, s. 157.

⁶¹ Eserleri ve hayatı için ayrıca bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1263; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 476; Hancı, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 125-130; Tahîr, *Osmanlı Müellifleri*, I, 43; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 156-157; İzzet Terziç, *el-l'nâye bi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Busna*, el-Cemiyetü'l-İslâmiyye fi'l-Busna ve'l-Hersek, I. Baskı, Mostar 2003, s. 138; Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücut İle İlgili, Bir Risâlesi*, (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 1996, s. 11-28; Kara, "Abdullah Bosnevî", I, 87.

1.4.1. Hayatı

Dördüncü müfessirimiz, babasının Yeni Pazar (Novi Pazar) müftüsü olmasından dolayı burada dünyaya gelmiştir. Muhammed Emin Efendî'nin doğumu ve hayatı ile alakalı kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. İlk eğitimini babasından alan ve ardından İslâmî ilimleri tahsil için İstanbul'da yirmi sene kadar çeşitli medreselerde tahsil görmüştür. Eğitiminin ardından Bosna'ya dönüşünde muhtelif şehirlerdeki medreselerde müderrislik yapmıştır.⁶² 19. asrın ikinci yarısında yaşadığı tahmin edilen Muhammed Emin Efendî'nin vefatı hakkında da kaynaklarda bilgi mevcut değildir.

1.4.2. Tefsirle İlgili Eseri

Muhammed Emin Efendî, Kur'ân-ı Kerim'in ilk sûresi olan Fâtiha'yı tefsir etmiş ve adını *es-Sebu'l-meâ'nî ani'l-Fâtiha* olarak adlandırmıştır.⁶³ Kütüphane kayıtlarında böyle bir esere ulaşamadık.

1.5. Hilmi Baba b. Hüseyin (Taşlıcavî) el-Bosnevî (ö. ?)

1.5.1. Hayatı

Son müfessirimiz Hilmi b. Hüseyin Bosnevî, hayatı ve ölümü hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız âlimlerimizdendir. İstanbul Medreselerinde dönemin Tuzla Müftüsü Tevfik Azapagıç ile birlikte ders gördükleri,⁶⁴ ardından Hicaz'a gittiği ve arkasından ülkesi Bosna'nın 1878'de işgali sonrası İstanbul'a avdet ederek ders halkaları yaptığı anlaşılmaktadır.⁶⁵ Eserlerine baktığımızda onun âlim, fazıl, menakıp, vaaz ve irşad hususunda mahir bir zat olduğunu görmekteyiz.

Müellifimiz tamamı yazma olan eserlerini Arapça ve Türkçe olarak kaleme almıştır. Kütüphane kataloglarında bulabildiğimiz yedi adet çalışmasından ikisi tefsirle alakalıdır.

1.5.2. Tefsirle İlgili Eserleri

1. *Fethu'l-esrâr ve'l-müşkilât alâ Rûhi'l-beyân bi'l-işârât*

Bu eser, İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö.1137/1725) meşhur tasavvufî tefsiri *Rûhu'l-beyân fi tefsîli'l-Kur'ân*'ı üzerine yapılan bir çalışmadır. Hilmi Baba, 1885'te tefsirin konu fihristini içeren bu çalışmayı yapmıştır. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi bölümü 132'de bulunmakta olup 310x220, 228x150 mm. ebadında, varak sayısı 97 olup müellif hattıdır. İlk sayfada, kenarları kırmızı mürekkepli cetvelle çizilmiş vakıf mührü ve kaydı bulunmaktadır. Numarasız ilk sayfadaki vakıf kaydında وقد وقفت هذا الكتاب وقفا شرعيا صحيحا بشرط أن لا يباع ولا يشتري ولا يرتهن ولا يكتم من أهله ووضعته في المكتبة ففتح سلطان محمد خان طيب الله ثراه في القسطنطينية فن بدله بعد ما سمعه فإثمه على الذين يبدلون، وأنا الفقير الحقير المجاور بالمدينة المنورة محب آل عبا بوسنوي حلبي بابا سنه ثلث وثلاثمائة وألف.

⁶² Terziç, *el-İ'nâye bi'l-Kur'ân*, s. 148.

⁶³ Terziç, *el-İ'nâye bi'l-Kur'ân*, s. 149.

⁶⁴ Azapagıç'ın makalesi ve bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Genç Osman Geçer, "Azapzâde (Azapagıç) Mehmet Tevfik'in "Hicret Hakkında Risâle" Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme.", *Türkbilgi* Dergisi (2010), c. XX, s. 216-225; Aynı yazar, "İşgal Sonrası Bosna-Hersek'te Göç Olgusunun Vatan Gazetesine Yansımaları", *TÜBAR*, c. XXVIII, (2010), s. 191-205; Boşnakların göçü ile alakalı bkz. Tufan Gündüz, *Alahimnet Bosna; Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü (1878-1912)*, Yeditepe Yay. İstanbul 2012.

⁶⁵ Hilmi Baba Bosnevî, *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*, Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi 137, giriş kısmı.

"هذه فهرسة فهرسته روح البيان المسمى بفتح الأسرار يفتح الأسرار
Yine eserin numarasız ikinci varak girişinde kaydı verilmiştir. وأنا الفقير بوسنوي حلبي بابا.

Eserin sonu: الحمد لله الذي وفقنا لإظهار أنواع الروايات ولأهل القال والحال وأهل الجذبة والعشق الإلهي فتحنا باب الرموزات وغرائب الحكايا ولطائف البيئات من تفسير روح البيان وسميته فتح الأسرار والمشكلات على روح البيان بالإشارات، وأنا الفقير بوسنوي حلبي بن حسين طاشلجه وي.

Ferağ kaydı yoktur.

Ardından müellif ilk sayfada on dört, diğer sayfaların her birinde on altı kare kutu içinde toplam 62 adet kitap/bölüm ismi tanımlayıp, önünde çalışma içindeki sayfa numarasını da vererek bir nevi kitabın fihristini yapmıştır. Eserde, 47 kutu ise boş bırakılmıştır. Altıncı varakta başlayan ve rahat okunabilen nesih, kalın bir uç ve tamamı siyah mürekkeple yazılan eser, 16 ile 19 arasında değişen satırdan oluşmuş ve satır aralıkları kırmızı cetvelle çizilmiştir. Varak numaraları bulunan çalışmanın dar olan kenar boşlularında, çok az ilave ve hâşiyeler bulunmaktadır. Çalışmada ilk üst başlık/bölüm بیان المقلد بيان الإسلام وإيمان المقلد بیان في الإيمان و الإيمان في الإسلام و الإيمان في الإسلام بیان başlık/bölüm başlamakta ve altında verilen alt başlıkların/fasıl hangi cilt ve sayfalarda olduğu, tefsirde kaç yerde geçtiği de önünde verilmektedir. Üst başlıklar birden fazla ciltte bulunuyorsa bunlar da ciltlere göre tanzim edilmektedir. Çalışmanın son üst/bölüm başlığı ise فضل أصحابه عليه السلام في فضل أصحابه عليه السلام başlığı ise cümlesidir.⁶⁶

İlk üst başlık/bölüm (في الإيمان والإسلام و إيمان المقلد بيان) altındaki bazı alt başlıklara örnek vermek gerekirse şöyledir: في الدين والإسلام، في التمثيل إلى الإيمان بيان، في إذا أسلم اليهودي أو: في قوله تعالى النصراني بيان وآداب، في قول الله للأرواح الست بربكم، في الإيمان والإسلام، بيان في حقيقة الإيمان، في حال سجاج ظالم مع إن الدين عند الله الإسلام، في اعتقاد الحسن بيان، في حال سجاج ظالم مع

المؤمنين وإيمانه، في إيمان التقليدي بيان وفيه مسائل، بيان فيما تنزع الإيمان، فيمن إذا رد شيئاً من أوامر الله يكفر بيان.⁶⁷

2. *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*⁶⁸

Hilmi Baba Bosnevî'nin diğer eseri *Duhâ sûresi* tefsiridir. Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi bölümü 137'de bir nüshası bulunmaktadır. Müellif hattı olan çalışma 237x126, bbxbb mm. ebadında ve varak adedi 256'dır. Numarasız ilk varakta, kenarları siyah cetvelle çizili sonradan eklendiği anlaşılan iki sayfadan ilkinin bidayetinde, "خطبة تفسير سورة الضحى لليوسنوي" ifadesi ve vakıf mührü mevcuttur. Çalışmada çok rahat okunan nesih yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır ve sayfalar 25 satırdan oluşmaktadır. Âyetlerin ve önem atfeden kelimelerin üstünde kırmızı çizgiler keza istifade edilen kaynaklar ve cümle sonlarında bazen üç, bazen bir kırmızı nokta bulunmaktadır. Varak numaraları bulunan tefsirin, dar olan kenar marjlarında üç gözlü çiçek motifi ve çalışmada nakledilen hadis, âyet ve hikâyeleri gösteren açıklayıcı yazılar ve konu başlıkları bulunmaktadır. Bu ifadeler bazen Türkçe, çoğu zaman da Arapça kelime açıklaması şeklindedir.

⁶⁶ Hilmi Baba Bosnevî, *Fethu'l-esrâr ve'l-müşkilât alâ Râhi'l-beyân bi'l-îşârât*, Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi, nr. 132, vr. 2-3. (fihrist bölümü).

⁶⁷ Hilmi Baba Bosnevî, *Fethu'l-esrâr*, vr. 2a.

⁶⁸ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 266.

Bosnevî besmele, hamdele ve salvelenin ardından tefsiri yazma nedeninden söz etmektedir. Belirttiğine göre Hicaz'dan İstanbul'a dönüşünde 125 ders yapmış, pek çok ilim talibinin Ramazan ayında Şehir'de *Duhâ sûresini* tefsir ettiğini görmüştür. Bunların tefsir ve hadis kitapları, peygamber kıssaları ve evliyanın hikâyeleriyle desteklenme ihtiyacını hissetmiş, fakat rüyada abdallardan/derviş biri kendisine "İç ve isteğini yerine getir, korkma", diyerek sunduğu içeceğe kadar, tefsir yazmaya kendisini ehliyetli görmemiştir. Bu hadisenin ardından bismillah diyerek bu eseri yazmaya koyulmuştur.⁶⁹

Bu girişin ardından Hilmi Baba, *Duhâ sûresinin* tefsirini, numarasız ilk üç buçuk varakta kendi ifadesiyle abdallar sayısınca 40 oturumda ikmal etmeyi tasarlamıştır. Araştıracığı başlıkları kenarları kırmızı mürekkeple çizilmiş kutucuklar içinde ve varak numarasını da vererek bir tür planını oluşturmuştur. Çalışmada 14 kutucuk ise boş bırakılmıştır.

Tefsirin 6b sayfasında vakıf mührü ve önceki çalışmada olduğu gibi *هذا الكتاب* وقد وقتت هذا الكتاب وقفا شرعيا صحيحا بشرط أن لا يباع ولا يشتري ولا يرتن ولا يكتم من أهله ووضعت في الكتبخانة فائق سلطان محمد خان طيب الله ثراه في القسطنطينية فمن بدله بعد ما سمعه فأثمة على الذين يبدلون، وأنا الفقير الحقير المجاور بالمدينة

والضحى، ووقعت ارتفاع الشمس وتخصيصه لأن النهار يقوى فيه، أو لأن فيه الساعة التي كلم موسى ربه وألقى السحرة سجدا

أو النهار ويؤيده قوله أن يأتيهم بأسنا ضحى في مقابلة بياننا.....

Eserin sonu: وأما بنعمة ربك فحدث، أي حدث بالنبوة التي أتاك الله وهي أجل النعم، والصحيح أنها تعم جميع نعم الله عليه، ويدخل تحته تعليم القرآن والشرائع والله أعلم، تفسيرخانن وتفسير المدارك، يا هو.

Ferağ kaydı bulunmayan ve 256 varak tutan eserin ilk oturumunda sûrenin nüzül sebepleri verilmiştir. Hz. Peygamberin (sav.) yatağının altında köpek yavrusunun (cerv) ölmesi, Cebrâil'in köpek ve resim bulunan yere girmemesi, sûrenin geç inmesine vesile olduğunu, bu meydana İslâm'da köpek besleme ve sûret yapmanın men edilmesini naklî, fikhî ve aklî delillerle kaynakları da verilerek aktarılmaktadır. Hatta sûret konusunda sözü uzatarak, resmin paralarda olması durumunun fikhî yönünü tartışırken dünyada ilk paranın, Hz. Âdem (as.) tarafından kullanıldığı tezini ileri sürmektedir.⁷⁰

Tefsirde âyetler iştikak, fıkıh, kelim ve ekseri tasavvuf ekseninde şerh edilmiş, bazen de, nahiv, kıraat vecihleri üzerinde durulmuştur. Âyetlerin tefsirinde، روي، يحكي، قال بعض العارفين ifadeleriyle başlayan uzun hikâyeler nakledilmiş ve bunlarla ilgili İbn Arabî, Mesnevî, Sırrı Sakatî, Abdülkadir Cîlî, Zünnûn-i Mısırî, Kuşeyrî, Şehristânî vb. gibi pek çok müellifin görüşüne yer verilmiş, kaynak olarak da، *İhyâu Ulûmiddîn*، *Tenbühülgafîlîn*، *Bustânülârifîn*، *Mevâhib-i Ledünniyye*، *Mükâşefetü'l-kulûb*، *Şemsülvâzîn*، *Kıssat-ı Enbiya*، gibi pek çok eserden faydalanmıştır.

Keza müellif istifade ettiği birçok tefsir kaynağına da çalışmasında yer vermiştir. Bunların başında Tefsîr-i İbn Abbâs، Râğıp el-İsfehânî، Keşşâf، Razî، Nesefî، Bağavî، Hâzin، Molla Gürânî، Celâleyn، Nisâbûrî، Kurtubî، Ebû Hayyân، İbn Atıyye، Medârik، Kevaşî، Seâlebî، Beyzâvî، Cafer-i Sadık، Haddâdî، Hatip Şerbinî ve Âlusî gelmektedir.

⁶⁹ Hilmi Baba، *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*، vr. 1a-2a. (hutbe kısmı).

⁷⁰ Bu hususta fazla bilgi için bkz. Hilmi Baba، *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*، vr. 5a-b، 6a-b.

Eserinde pek çok hadis naklederek çalışmasını zenginleştiren müellif başta bunları Buhârî, Müslim, Nesâî, Tirmizî, Ebû Dâvud, İbn Mâce olmak üzere Müsned-i Ahmed b. Hanbel, Müsned-i Ebî Ya'lâ, Dâre Kutnî, Tabarânî, İbn Asâkir, Müstedrek-i Hâkim, Ebû Nuaym Hilye, Hatip el-Bağdâdî, Buhârî Tarihi, İbn Ebî Şeybe, Bazzâr, Beyhakî Delâil, Nevevî ve Deylemî gibi hadis mecmualarından yapmıştır. Fikhî meselelerde ise Aliyyü'l-Kâri'nin *Miškâtı* ile Hanefî'nin *Câmiu's-sağir* üzerine yaptığı şerhinden yararlanmıştır.⁷¹

Tefsirden örnek vermek gerekirse Hilmi Baba 36. mecliste, Kur'ân'ı ilk harekeleyen kişinin Basra'lı Ebu'l-Esved ed-Düelî olduğunu, ardından Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin onun düşüncelerini geliştirerek harekelere bugünkü şeklini verdiğini, birbirine benzer (yâ, tâ, bâ gibi) harflerin noktalarının koyulmasında Nasr b. Âsım el-Leysî'nin rolünün büyük olduğuna yer vermektedir.⁷²

Hilmi Baba zaman zaman da يقول الفقير، يقول البوسنوي gibi ifadelerle kendi görüşünü ileri sürdüğü eserini, Kur'ân'dan ibret alınması için vaaz ve nasihat üslubuyla yazmış ve “mecâlis” adı verilen pek çok eserden de faydalanmıştır. Bu yönüyle çalışmayı, tefsirden daha çok işârî/tasavvufî içerikli “mecâlis” türü irşad kitaplarından saymak yerinde olacaktır.⁷³

1.5.3. Diğer Sahalara Âit Eserleri

1. *Mu'cizâtü'n-nebî*
2. *Kitâbun mine'l-fıkh ve'l-fetvâ*
3. *Risâle fi'l-hicreh*
4. *Risâle fi's-siyâse*
5. *Mecâlisü'l-Bosnevî*

Sonuç

Gerek Bosna'da ve gerekse İstanbul'daki Osmanlı vakıflarında Muhammed Hanciş'in, *el-Cevherü'l-esnâ* isimli çalışmasında belirttiği gibi Bosna-Hersek kökenli 216 Bosnalı şâir, fakih, müfessir ve mutasavvıf vb. yetmişmiş muhtelif sahalarda pek çok eserler vermişlerdir. Bunların ekserisi son eğitimlerini İstanbul medreselerinde tamamlamışlardır. Bu müelliflerden yalnız beşi Kur'ân ve tefsiri üzerine çalışma yapabilmıştır.

Yakın geçmişte Osmanlı ile alakalı gerek genel ve gerekse özel birçok yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezi gibi çalışmalar yapılmakla birlikte, Osmanlı dönemi Bosnalı müfessirlerle ilgili müstakil çalışma araştırabildiğimiz kadarıyla bulunmamaktadır. Biz de bu boşluğu doldurmak üzere böyle bir çalışma yapmayı uygun bulduk.

Osmanlı döneminde yaşamış bu müfessirlerin hemen hepsi eserlerini Arapça olarak kaleme aldığı gözlemlenmektedir. Bu da bize o dönemde, genelde Osmanlı medreselerinde özeld Bosna medreselerinde eğitim dilinin Arapça olduğunu göstermektedir. Bunlardan Abdullah Bosnevî ve Sûdî Bosnevî dönemin bilim dili Arapça'nın yanında Türkçe ve Farsça dillerinde de eser veren üç lisan bilgisine sahiptirler.

Bosnalı müfessirlerin Osmanlı'dan tevarüs ettikleri en önemli etken işârî tefsir, sûre ve âyet tefsiri yazma geleneğidir. Bu yazarlardan biri Abdullah Bosnevî'dir. Bosnevî'nin

⁷¹ Hilmi Baba, *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*, vr. 2a-25ob.

⁷² Hilmi Baba, *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*, vr. 218-b-220a.

⁷³ Hilmi Baba, *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*, vr. 86a; Hilmi Baba ve *Duhâ* tefsiri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Gülşen, “Osmanlı'da “Mecâlis” Tefsir Geleneği: Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcavî Bosnevî ve “*Tefsîru Sûreti'd-Duhâ*” Örneği”, *Osmanlı'da Tefsir Dersi Geleneği, İYV. Kur'ân ve Tefsir Akademisi Sempozyumu*, 07-09 Ekim İstanbul 2016, bildiri kitapçığı, s. 65-96.

herhangi bir devlet hizmetinde çalıştığı bilinmese de tasavvuf içerikli pek çok âyet tefsiri yazması, kitap telifinin müderrislere has bir özellik olmadığına açık bir göstergesidir. Bosnevî'nin çalışmalarının hemen hepsi, kendi hattıyla İstanbul kütüphanelerinde yazma halinde gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir.

Yine bu minvalde Hilmi Baba'nın mufassal *Duhâ sûresi* tefsiri de dönemin tasavvuf anlayışını, ilim dili ve mecâlis tefsir geleneğini yansıtmaya bakımından çok önem arz etmektedir.

Son olarak, Osmanlı âlimleri Kur'ân tefsiri yolundaki çabalarının önemli bir kısmını haşiye, sûre ve âyet tefsiri yazarak ortaya koymuşlardır. Bosnalı âlimler de selefleri diğer Osmanlı müfessirleri gibi müstakil tefsir yazmak yerine daha önce yazılan eserlerin muhtevalarına bağlı kalmış, dönemin geleneksel ilim anlayışı olan sûre ve âyet tefsirleri yazma geleneğini devam ettirmişlerdir.

Kaynakça

- Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân İlmi Araştırmalar*, sayı 6, İstanbul 1999/1.
- Abay, Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir Anabilim Dalı, Bursa 1992.
- Aruçi, Muhammed, "Sûdî Bosnevî", *DİA*, İstanbul 2009.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1998.
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâ'ül-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul 1951.
- Bardhi, İsmail, *1918-1988 Yılları Arasında Bosna-Hersek ve Kosova'da Tefsir Sahasında Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE., Ankara 1992.
- Başıç, Kemal, *Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek Müslümanlarıyla İlişkileri (Ayrılaşma 1914'e)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE., Ankara 1998.
- Besim, Darkot, "Bosna", *İA*, MEBY., İstanbul 1979.
- Bosnevî, Abdullah, *el-Burhânü'l-celîy ve'd-delîlü'l-aliy fi tefsîri "li Nasrife anhü's-sûe"*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, nr. 361/3.
- Bosnevî, Abdullah, *Mecmûati Resâili Abdullah Bosnevî*, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi, nr. 2129
- Bosnevî, Abdullah, *Risâle fi'n-Nûn*, Süleymaniye Kütüphanesi Haşim Paşa, nr. 21/11.
- Bosnevî, Abdullah, *Tefsîru sûreti "ve'l-Â'diyât"*, Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde, nr. 745/1.
- Bosnevî, Ali Dede, *Havâtimü'l-hikem ve hallü'r-rumûz ve keşfü'l-künûz (Esiletü'l-hikem)*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa, nr. 352.
- Bosnevî, Ali Dede, *Tefsîru Şeyh Ali Dede*, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 2958/04.
- Bosnevî, Hilmi Baba, *Fethü'l-esrâr ve'l-müşkilât alâ Rûhi'l-beyân bi'l-işârât*, Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi, nr. 132.
- Bosnevî, Hilmi Baba, *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*, Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi 137.
- Bosnevî, Sûdî, *Tefsîru Kavlihi Teâlâ "Ya eyyühe'l-müzzemmil kumi'l-leyle illâ kalilen"*, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye, nr. 185.
- Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1914.
- Çetin, Altan ve Çağ, Galip, "Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillğin Etkisi", *Tarih Okulu Dergisi* 2011, sayı IX.

- Çoğ, Mehmet, “İslâm Bizans İlişkileri Bağlamında “Pavlikanlar” Üzerine Bir Değerlendirme”, *FÜİFD.*, 13/2, 2008.
- Djurđjev, Branislav, “Bosna-Hersek”, *DİA*, İstanbul 1992.
- Doğan, İshak, “Osmanlı Dönemi Kur’ân Araştırmaları”, *Makâlât*, 1991/1.
- el-Hancış, Muhammed, *el-Cevherü'l-esnâ fi terâcimi u'lemâi ve şua'râi Busna* (tah. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), (1. Baskı), Hecer li't-tıbbâ' ve'n-neşr, Kahire 1992.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrut 1969.
- Geçer, Genç Osman, “Azapzâde (Azapagiç) Mehmet Tevfik'in “Hicret Hakkında Risâle” Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkbilig* Dergisi 2010.
- Geçer, Genç Osman, “İşgal Sonrası Bosna-Hersek'te Göç Olgusunun Vatan Gazetesine Yansımaları”, *TÜBAR.*, c. XXVIII, 2010.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Melâmilik ve Melâmiler*, İstanbul 1931.
- Gülşen, Ekrem, “Osmanlı'da “Mecâlis” Tefsir Geleneği: Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcavî Bosnevî ve “Tefsîru Sûreti'd-Duhâ” Örneği”, *Osmanlı'da Tefsir Dersi Gelenekleri, İlim Yayma Vakfı Kur'ân-Tefsir Akademisi Sempozyumu*, 07-09 Ekim İstanbul 2016. (bildiri kitapçığı).
- Kahhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, Dımaşk 1961.
- Kara, Mustafa, “Abdullah Bosnevî”, *DİA*, İstanbul 1989.
- Kartal, Abdullah, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücut İle İlgili, Bir Risâlesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 1996.
- Okiç, M. Tayyip, “Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları”, (trc. Salih Akdemir, Recep Duran), *İslami Araştırmalar*, VI/4, Ankara 1993.
- Sadak, Bekir, “Bosnevî”, *DİA*, İstanbul 1992.
- Solovjev, Alexander, “Jesu li Bogomil poštovali krst” *Glasnik zemaļskog muzeja u Sarajev*, Sarajevo 1984.
- Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, (haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996.
- Tayşi, M. Serhan, “Ali Dede Bosnevî”, *DİA*, İstanbul 1989.
- Terziç, İzzet, *el-İ'nâye bi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Busna*, el-Cemiyetü'l-İslâmiyye fi'l-Busna ve'l-Hersek, 1. Baskı, Mostar 2003.